

УДК 599 (477)

Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни

Ігор Загороднюк

Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. — Загороднюк І. — Узагальнено та ревізовано дані щодо таксономії, номенклатури, поширення і стану популяцій (чисельність, міграційний статус, потреби в охороні) ссавців Харківської, Луганської і Донецької обл. Таксономія узгоджена із сучасними класифікаціями на всіх рівнях, від рядів до видів-двійників та аловидів. Загальний список включає 109 видів, у тім числі 67 сучасних аборигенів і 18 адвентистів. Наведено дані про вимерлі та фантомні види, яких згадують у сучасних фауністичних оглядах. Подано докладний аналіз історичних змін фауни внаслідок вимирань, інтродукцій і змін поглядів на таксономію колишніх політипних видів.

Ключові слова: ссавці, фауна, таксономія, видовий склад, Східна Україна.

Mammals of eastern provinces of Ukraine: composition and historical changes of the fauna. — **Zagorodniuk, I.** — Data concerning taxonomy, nomenclature, distribution and state of populations (abundance, migrations, needs in protection) of mammals in Kharkiv, Luhansk and Donetsk provinces are summarized and revised. Taxonomy is bringing to modern classifications on all levels, from orders to sibling and allospecies. Total list embraces 109 species, incl. 67 native and 18 aliens. Data about extinct and phantom species commonly mentioned in recent fauna reviews, are presented. Analysis of historical changes of fauna, following the extinctions, introductions, invasions, as well as changes of the views on taxonomy of former polytypic species is given.

Key words: mammals, fauna, taxonomy, species composition, Eastern Ukraine.

Вступ

Східні області України відносяться до регіону, що представлений різноманітними природними комплексами колишніх лісостепової і степової зон, пересічених потужною мережею лісистих долин з розвинутою заплавою басейну Сіверського Дінця. Такі природні умови сприяли формуванню високого видового різноманіття фауністичних комплексів і наявності великої кількості раритетних видів тварин. Все це повною мірою стосується ссавців, що представлені близько 100 видами семи рядів — їжаків, землерийок, кажанів, зайців, гризунів, хижаків і ратичних (Денщик, Сулик, 2000; Зоря, 2005). Історія досліджень теріофауни охоплює близько 200 років і докладно висвітлена у працях О. Кондратенка та його колег (Кондратенко, Боровик, 2001; Кондратенко, 2002, 2006; Лиманский, Кондратенко, 2002; Наглов та ін., 2003; Колесніков, Кондратенко, 2004 б), а її продовженням стала ця книга.

Як справедливо зазначає О. Зоря (2005) щодо ступеню вивченості ссавців регіону, «відомості про сучасну теріофауну дотепер є фрагментарними» (с. 155). Значною мірою це визначається надзвичайним різноманіттям природних комплексів і чималими розмірами регіону, що неможливо охопити єдиним науковим дослідженням невеликої кількості фахівців, наявністю великої кількості раритетних видів, накопичення інформації про які вимагає багаторічних досліджень, високою часткою криптичного різноманіття (види-двійники і таксони невідзначеного рангу), а також великим розривом у періодах і місцях досліджень добре відомих, проте часто доволі самотніх дослідників теріофауни сходу України. Серед останніх в різні часи були В. Аверін, Б. Вальх та О. Мигулін (Харків), І. Сахно, В. Марочкина та О. Кондратенко (Луганськ) тощо. Серед ключових праць щодо теріофауни регіону необхідно відзначити монографії О. Мигуліна (1938) та В. Гептнера з колегами (1950).

Метою цього дослідження стало узагальнення даних щодо видового складу теріофауни регіону, таксономічного і охоронного статусу видів, оцінки рівнів їхньої чисельності та тенденцій змін фауни. Огляд стосується фауни трьох східних областей України — Луганської, Харківської та Донецької. До списку включено види, що відмічені на цих теренах у складі дикої фауни переважно впродовж ХХ і початку ХХІ ст.

В основу покладено аналіз усіх доступних автору першоджерел та результати експедиційних досліджень в різних частинах регіону протягом 1993–2006 років. Частково ці результати висвітлено в працях автора, більшість з яких підготовлено спільно з О. Кондратенко, у тому числі присвячених окремим рідкісним видам (Загороднюк та ін., 1995; Кондратенко, Загороднюк, 2002; Загороднюк та ін., 2002 б-г), дослідженням географічного і біотопного розподілу видів (Загороднюк, Кондратенко, 2002; Кондратенко, Загороднюк, 2004, 2006 б), а також у власних публікаціях О. Кондратенко, який вивчав сучасну фауну регіону найбільш інтенсивно (для огляду див.: Наглов та ін., 2003; Атамась, Товпинець, 2006; Загороднюк, Годлевська, 2006). Враховано результати обсяжних досліджень ссавців Харківщини, підсумки яких підвів О. Зоря (2005). Досліджено зразки ссавців із зоологічних музеїв Київського національного університету, Луганського національного педагогічного університету, Харківського національного університету, Національного музею НАН України.

За основу списку прийнято «Контрольний список теріофауни України» (Загороднюк, 1999 г) з уточненнями, викладеними у пізніших оглядах окремих груп, у тому числі кажанів (Загороднюк, 2001 б) і хижих (Загороднюк, 2001 в), родових груп ссавців (Загороднюк, 2001 а) та хребетних України загалом (Загороднюк, 2004). Уточнено статус видів з числа видів-двійників (Загороднюк, 2005) і видів-адвентистів (Загороднюк, 2006). Схему таксономії та наведення авторів і дат встановлення таксонів узгоджено з оглядами І. Павлінова з кол. (Павлинов та ін., 1995 а-б; Павлинов, Россолимо, 1998). Українські назви ссавців подано за згаданим «Контрольним списком...», з деякими уточненнями (Загороднюк, 2001 а-в, 2004).

Категорії рясноти і статус присутності видів (чисельний, звичайний, рідкісний) подано згідно з раніше визначеними (Загороднюк та ін., 2002 б; Загороднюк, 2002 б). Для розрізнення окремих складових загального таксономічного списку біля назв видів вжито спеціальні коди: † — вимерлий вид, Δ — фантомний вид, ○ — адвентивний вид.

Ряд *Erinaceiformes* — їжакоподібні

У складі регіональної фауни ряд представлений двома видами однієї родини. У широкій трактовці ряд включає мідичеподібних (разом складають надряд *Insectivora*).

Родина *Erinaceidae* Fisher, 1814 — їжакові. Представлена в фауні регіону двома видами, у т. ч. одним видом роду *Erinaceus* та одним видом роду *Hemiechinus*. Їжаки не є чисельною групою в регіоні, і з кожним роком їхня чисельність знижується.

Erinaceus concolor Martin, 1838 — їжак білочеревий

В регіоні поширена типова форма виду. Давні вказівки (напр., Корнеев, 1952, 1965; Абезенцев, Підоплічко, 1956) на поширення в Україні їжака звичайного (*Erinaceus europaeus* L.) хибні і відносяться до виду *E. concolor* (Загороднюк, Мішта, 1995), що раніше було прийнято у праці О. Мигуліна (1938). Популяції кавказьких *E. concolor*, яких наразі відносять до окремого виду *E. roumanicus* Barrett-Hamilton, 1900 (Темботова, Кононенко, 2003) або його підвиду *E. s. roumanicus* (Зайцев, 2002), у кожному разі не досягають своїм ареалом східних областей України (Б. Шефтель, особ. повідомл.). Відносно чисельний вид у регіоні (напр., Зоря, 2005).

Hemiechinus auritus (Gmelin, 1770) — їжак вухатий

Колись відносно звичайний вид, якого реєстрували у різних частинах степової зони (Аверін, Штамм, 1927; Голіцинський, 1929; Модін, 1956). Наразі знахідки вкрай рідкісні (Сиренко, Мартинів, 1998; Кондратенко, Джос, 2004), і вид стрімко скорочує ареал (Загороднюк та ін., 1999). Однією з найвагоміших причин цього автор бачить збільшення чисельності їжака білочеревого, який завдяки виразній синантропності, розвитку селищ у раніше незайманих людиною ландшафтах та суттєвому зростанню своєї чисельності практично витіснив їжака вухатого.

Ряд *Soriciformes* — мідцеподібні

Представлений в регіоні 8 видами двох родин: кротових (*Talpidae*) та мідцевих (*Soricidae*). Перша родина включає два вологолюбних види (кріт і хошуля), тоді як друга родина включає землерийок трьох різних екогруп: сухолюбних *Crocidura*, мешканців зволжених біотопів *Sorex*, гідрофільних *Neomys*. Цей ряд є одним з найкраще досліджених.

Родина *Talpidae* Fisher, 1814 — кротові. Родина представлена двома видами, що загалом є рідкісними для регіону, з них один (кріт) є відносно звичайним у північних частинах басейну Сіверського Дінця, а другий (хошуля) — зникаючим по всьому ареалу.

† *Desmana moschata* (Linnaeus, 1758) — хошуля звичайна

У 20-ті роки ХХ ст. по середній течії річки Сіверський Донець, ловилася в достатній кількості (Штамм, 1930; Селезньов, 1936; Шарлемань, 1936). Зараз вид, скоріш за все, зник (Панов, 2002; Загороднюк та ін., 2002 в; Загороднюк, Кондратенко, 2006 а та ін.). Останні сумнівні зустрічі на Харківщині (дані опитувань) датуються 1981–1982 рр. (поблизу с. Задонецьке Зміївського р-ну: Зоря, 2005), остання знахідка на Луганщині датована 1979 р. (заповідник «Придінцівська заплава»: Загороднюк та ін., 2002 в). Найперспективнішими місцями реакліматизації виду є заплавні озера в окол. смт. Кременна (Загороднюк та ін., 2002 в; Скоробогатов, 2002).

Talpa europaea Linnaeus, 1758 — кріт європейський

Звичайний вид північної частини Харківщини (Зоря, 2005) і доволі рідкісний — на сході та півдні, тобто у степових районах. У степ проникає виключно долинами річок, у тому числі долиною Дінця досягає околиць Луганська (Кондратенко та ін., 2005). Вид акліматизовано на півдні регіону у деяких штучних лісових масивах в межах степової зони, у тому числі у Великоанадольському лісовому масиві на Донеччині (Мельниченко та ін., 2002 б).

Родина *Soricidae* Fisher, 1814 — мідцеві. Родина представлена шістьма видами трьох родів, по парі видів в кожному роді: *Crocidura*, *Sorex*, *Neomys*. Для регіону згадують також *Sorex caecutiens* Laxm., якого тут віднесено до групи «фантомних» видів. На рівні родів очевидними домінантами серед них є мідці (*Sorex*), найбільш рідкісними — рясоніжки (*Neomys*). На рівні видів найбільш рідкісними є білозубка велика і рясоніжка мала (по 0,1 % від інших видів), а найбільш звичайним — *Sorex araneus* (74,2 %) (табл. 1).

Crocidura suaveolens (Pallas, 1811) — білозубка мала

Звичайний вид регіону, частка якого сягає 10 % від загальної чисельності усіх видів землерийок (табл. 1). На півночі регіону (зокрема, на Харківщині) зустрічається відносно частіше (11 %), ніж в степових районах (3 %). З'ясовано, що загалом вид тяжіє до місцезнаходжень у степових районах, а його чисельність рідко перевищує 1 %, а відносно високі показники реєструють тільки у напівприродних помешканнях, у тому числі лісосмугах, полях і особливо у скиртах, до яких вид демонструє найвищий показник біотопної притаманності (Наглов та ін., 2005).

Таблиця 1. Розподіл видів бурозубок (*Soricidae*) за їхньою ряснотою на сході України

Вид (у порядку зменшення рясноти)	Регіон загалом (колекція ННПМ)*	Різні райони Харківщини	Заповідники Луганщини і Донеччини	Разом	
				абс.	%
<i>Sorex araneus</i>	57	3931	137	4125	74,2
<i>Sorex minutus</i>	8	656	10	674	12,1
<i>Crocidura suaveolens</i>	64	575	4	643	11,6
<i>Neomys fodiens</i>	9	97	7	113	2,0
<i>Neomys anomalus</i>	4	1	0	5	0,1
<i>Crocidura leucodon</i>	2	1	0	3	0,1
Джерело	Шевченко, Золотухіна, 2005	Наглов та ін., 2005**	Кондратенко, Загороднюк, 2006 а	Разом 5563	Разом 100 %

* Вибірку доповнено 16-ма екз. *Crocidura suaveolens* з колекції Зоомузею Київського університету.

** *C. leucodon* наведено згідно з працею О. Зорі (2005) на підставі знахідки в петелках сов.

*Crocidura leucodon*¹ (Hermann, 1780) — білозубка велика

Імовірно, зник у регіоні. Білозубка велика для дослідженого регіону була неодноразово указана у давній літературі (Чернай, 1853; Сомов, 1897; Мигулін, 1917). Наразі вид є дуже рідкісним, на Харківщині має категорію «випадковий»: за близько 20 років досліджень О. Зоря зустрів цей вид лише один раз у пелетках сови, зібраних на сході цієї області (Борівський район, берег Красноокопського вдх.) (Зоря, 2001 а, 2005). У колекції Національного музею є один давній зразок цього виду з Донеччини (без точних даних) (Шевченко, Золотухіна, 2005). Вид має отримати одну з найвищих категорій охорони (Загороднюк, 1996 г; Загороднюк та ін., 1999).

Sorex minutus Linnaeus, 1766 — мідиця мала

Відносно звичайний вид, що за чисельністю посідає друге (після *S. araneus*) місце серед землерийок. На Харківщині є звичайним (Зоря, 2005), на Луганщині — рідкісним (одиночні знахідки на кожній з облікованих ділянок), а в заповідниках Приазов'я — відсутній (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а). Вид доволі тісно пов'язаний з річковими долинами, де оселяється у осоково-очеретяних заростях по берегах заплавлених водойм (Наглов та ін., 2005).

Sorex caecutiens Laxmann, 1788 — мідиця середня

Всі згадки про вид *S. caecutiens* в літературі (Мигулін, 1938; Сокур, 1960; Корнєєв, 1965) основані виключно на одній сумнівній знахідці (Загороднюк, 1996 г). найближчі достовірні знахідки цього виду походять з території Брянської області (Шварц та ін., 1997). Окрім того, цей вид згадують для території регіону двічі: 1) в описі результатів навчань зоології СЕС на півдні Харківщини (Дулицкий та ін., 1992; М. Товпинець, особ. повідомл.), 2) колекційні зразки "*S. caecutiens*" зі Стрільцівського степу (1 екз.) та Провальського степу (2 екз.), зібрані В. Марочкиною і передані до Національного музею, перевизначені як *Sorex araneus* (Загороднюк, 1996 г).

Sorex araneus Linnaeus, 1758 — мідиця звичайна

Найбільш звичайний вид землерийок по всьому регіону, доволі чисельний як Харківщині (Зоря, 2005), так і на Луганщині та Донеччині (табл. 1). Особливістю цього виду є формування надзвичайного різноманіття хромосомних рас (Searle, Wójcik, 1998; Bulatova et al., 2000). Виходячи з даних порівняльної кариології, в регіоні, очевидно, поширені мідиці раси «Неруса» (на північному заході) та раси «Молога» на сході (Булатова та ін., 1999; Быстракова та ін., 2005). Вид пов'язаний з лучно-заплавленими комплексами і суходільними дібровами (Наглов, 1996; Наглов та ін., 2005) і має в регіоні південну межу свого поширення (Zagorodniuk, 1996).

Neomys anomalus Cabrera, 1907 — рясоніжка мала

Дуже рідкісний вид, основний ареал якого розміщений на захід від регіону. З території регіону вид відомий за 4 зразками, зібраними В. Абеленцевим 1961 р. в Серебрянському лісництві, що в Кременському районі Луганщини (Шевченко, Золотухіна, 2005). Єдина сучасна згадка, підтверджена фактичним матеріалом, походить з Харківщини (Наглов та ін., 2005)².

Neomys fodiens (Pennant, 1771) — рясоніжка водяна

Нечисленний вид, частка якого серед землерийок складає лише 2 % (табл. 1). Виявлений практично по всьому регіону в межах річкових долин, у тому числі на Харківщині (Зоря, 2005; Наглов та ін., 2005) та у «Провальському степу», де виявлена у коловодних біотопах вздовж струмка, що тече дном безлісої частини байрачка (Кондратенко, Загороднюк, 2002). Загальна чисельність складає не більше 0,07 % потраплянь мікромамалій у пастки (Наглов та ін., 2005).

Ряд *Vespertilioniformes* — лиликоподібні

Дуже вразлива група ссавців, що відноситься до числа найбільш раритетних (Загороднюк та ін., 2002 а; Загороднюк, 2004). На цей час накопичена велика кількість публікацій щодо кажанів східної частини України, у тому числі Харківщини (Лисецкий, Куниченко, 1952; Лисецкий та ін., 1978; Влащенко, 2001 та ін.) та Луганщини (Кондратенко, 1998 б, 1999, 2001; Кондратенко та ін., 2002 а-б; Загороднюк та ін., 2002 г та ін.).

¹ Зоря (2005) зазначає, що «у праці А. Лисецького та ін. (1978) в записі латиною замість білозубки великої вказано білозубку велику уссурійську, тож зрозуміло, що це помилка друку».

² Автори зазначають, що рясоніжка втрапила «осенью 2005 г. в циліндр, выставлений в лесном овраге (с. Верхний Салтов, Волчанского района)...; определение подтверждено И. Загороднюком».

Таблиця 2. Таксономічне багатство кажанів (Vespertilioniformes) та статус видів на сході України*

Родина	Рід	Вид	ext	rbu	adv
Rhinolophidae	<i>Rhinolophus</i>	<i>hipposideros</i> (fan+rbu)	–	1 (fan)	–
Vespertilionidae	<i>Myotis</i>	<i>nattereri</i> (rbu), <i>mystacinus</i> , <i>brandtii</i> , <i>daubentonii</i> , <i>dasycneme</i> (rbu)	–	2	–
	<i>Plecotus</i>	<i>auritus</i>	–	–	–
	<i>Barbastella</i>	<i>barbastellus</i> (fan+rbu)	–	1 (fan)	–
	<i>Nyctalus</i>	<i>lasiopterus</i> (ext?+rbu), <i>leisleri</i> (rbu), <i>noctula</i>	1?	2 (1 ext)	–
	<i>Pipistrellus</i>	<i>pipistrellus</i> , <i>pygmaeus</i> , <i>nathusii</i> , <i>kuhlii</i> (adv+rbu)	–	1 (adv)	1
	<i>Eptesicus</i>	<i>serotinus</i> , <i>nilssonii</i> (fan)	–	–	–
	<i>Vespertilio</i>	<i>murinus</i>	–	–	–
Разом	8 родів	18 видів	1	7	1

* Статус видів: fan — фантомний (вказівки не стверджені фактичним матеріалом або точними описами), ext — вимерлий, rbu — занесений до Червоної книги, adv — адвентивний.

Одна праця присвячена аналізу всієї заплави Дінця (Петрушенко та ін., 2002); хіроптерофауна Донецчини вивчена слабо (переважно лише Придінців'я), є дані щодо Ростовщини (Бахтадзе та ін., 2004). Ряд представлений у регіоні 18 видами двох родин, з яких три види є «фантомними»: один вид підковиків і два види лиликових (широковух і пергач північний). Більшість видів є вкрай рідкісними і потребують охорони, сім видів (5 з них присутні безсумнівно) є «червонокнижними» (табл. 2). Відносно звичайними є лише дендрофільні *Nyctalus* і *Pipistrellus* та синантропні *Eptesicus*. Всі види мають значне індикаторне значення для оцінки стану екосистем і підлягають охороні (Загороднюк та ін., 2002 а).

Родина Rhinolophidae Gray, 1825 — підковикові. Родина представлена у фауні Європи 5 видами, два з яких широко поширені у гірських та печерних регіонах Карпат, Поділля та Криму (Абеленцев, Попов, 1956; Zagorodniuk, 1999). У фауні регіону відмічено мешкання одного з цих видів, проте ці вказівки не супроводжені відповідними описами.

Δ *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800) — підковик малий

Фантомний вид, відомий за лише двома вказівками, не стверджених фактичними даними: в окол. м. Слов'янськ (Сомов, 1897) та в заповіднику «Кам'яні Могили» (Сиренко, Мартынов, 1998). Мигулін вважає першу знахідку безсумнівною («напевно був знайдений...»), автори другої знахідки також не мають сумніву у визначенні виду (особ. повідомл.). Хоча ці знахідки знаходяться за межами відомого і ствердженого колекційними зразками ареалу виду (Zagorodniuk, 1999), достовірність таких повідомлень має бути підтверджена фактами.

Родина Vespertilionidae Gray, 1821 — лиликові. Родина представлена у фауні регіону 17 видами 7 родів, з яких найбільш представницьким є рід нічниць (*Myotis*)¹. У літературі існує плутанина у написанні назв і наведенні авторства окремих видів (напр., Мигулін, 1938; Абеленцев, Попов, 1956; Зоря, 2005); тут прийнято точку зору П. Ліна (1998). Список впорядковано згідно з оглядом автора (Загороднюк, 2001 б). З числа наведених далі видів сумніви викликають вказівки на знахідки широковуха та пергача північного («фантомні види»), а також дані щодо поширення видів з групи *Myotis mystacinus* — *M. brandtii*, яких часто плутають не тільки між собою, але й з *Myotis daubentonii* (Zagorodniuk, 1998 b).

Myotis nattereri (Kuhl, 1817) — нічниця війчаста

Рідкісний вид, який вважають невідомим для регіону (Мигулін, 1938; Абеленцев, Попов, 1956; Зоря, 2005). Нещодавно цей вид виявлено на Луганщині (Годлевская та ін., 2001; Загороднюк та ін., 2002 а) та на Харківщині (Vlaschenko, Naglov, 2005). Мешканець заплавлених лісів, відомі знахідки якого в регіоні приурочені виключно до долини Дінця.

¹ Тут нічниця (триба *Myotini*) розглядаються у широкій трактовці, з визнанням лише підродового рангу групи *Leuconoe*, що представлена у фауні регіону видами *M. daubentonii* та *M. dasycneme*.

Myotis mystacinus (Kuhl, 1817) — нічниця вусата

Рідкісний вид, відомий для регіону за кількома вказівками. Для Харківщини вид згадують у працях середини ХХ ст. (Лисецький, Куниченко, 1952), пізніше вид не виявлений (Зоря, 2005) і, правдоподібно, відсутній (Загороднюк, 1999 а). Для Луганщини вид згадують С. Панченко і М. Самчук (1973); інформація без деталей наводиться і в картотечі Луганського заповідника, де вид відмічений як фоновий для заплави Дінця (див.: Кондратенко, 1998 б). Вид визначено автором за зразками з колекції О. Кондратенко (1998 б), зібраними в окол. с. Герасимівка Станично-Луганського району і переданими до Національного музею (Загороднюк, Годлевська, 2001).

Myotis brandtii (Eversmann, 1845) — нічниця північна

Один з найменш відомих і вивчених в Україні видів ссавців. Для фауни регіону вважається невідомим (Кондратенко, 1998 б; Зоря, 2005), проте останнім часом виявлений в Ізюмському районі Харківщини (Vlaschenko, Naglov, 2005). Імовірно, що частина давніх знахідок «нічниця вусатої» (*Myotis mystacinus*) може відноситися саме до цього виду, проте колекційними зразками таке припущення не підтвержене (Загороднюк, Годлевська, 2001).

Myotis daubentonii (Kuhl, 1817) — нічниця водяна

Звичайний вид для регіону, зокрема для річкових долин: наводиться як звичайний для Харківщини (Зоря, 2005), для Луганщини донедавна відомий лише за однією знахідкою у заповіднику «Придніпцівська заплава» (1977 р.: Кондратенко, 1998 б) та кількома у лісових масивах долини Дінця (5 із 6 обстежених пунктів: Петрушенко та ін., 2002), у тому числі в окол. заповідників «Придніпцівська заплава» і «Провальський степ» (2000–2001 рр.: Кондратенко та ін., 2002 а-б).

Myotis dasycneme (Boie, 1825) — нічниця ставкова

Вид рідкісний, під охороною. Відомо три колекційні зразки зі Зміївського району Харківщини, датовані 1938 р. (Загороднюк, Годлевська, 2001), сучасні знахідки обмежені територією Харківщини (Влащенко, 2005, Влащенко, Наглов, 2006), припускається поширення на Луганщині (Кондратенко та ін., 2002 б). Мешканець широких водних просторів, наявних у басейні Дінця.

Plecotus auritus (Linnaeus, 1758) — вухань звичайний

Рідкісний вид, відомий переважно з Харківщини (Зоря, 2005) та Ростовщини (Бахтадзе та ін., 2004). Очевидно, вид проникає у регіон лише долиною Дінця, звідки відомий за даними детекторних обліків для НПП «Святі Гори» і окол. оз. Боброве, що у Попаснянському районі (Петрушенко та ін., 2002)¹. Колишні вказівки для Луганщини (Панченко, 1973; Скоков та ін., 1992; Денщик, Сулик, 2000) подані у переліках видів і не стверджені матеріалами або описами.

Δ Barbastella barbastellus Schreber, 1774 — широковух звичайний

Фантомний вид, поширений за межами регіону: найближчі знахідки на Київщині та у Криму (Ковалева, Тараборкин, 2001). Нещодавно наведений О. Зорею (2005) для Харківщини без достатніх підстав («Для регіону даний вид було вказано автору в 1991 р. в бесіді О. Лисецьким. Але літературних даних чи колекційних зразків представлено не було»).

† *Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780) — вечірниця велика

Рідкісний вид, відомий за колекційними зразками з регіону лише для Зміївщини, де його знаходили у 1915 та 1938 рр. (Загороднюк, Годлевська, 2001). Про те саме свідчать і дані з літератури, за якими його в останнє реєстрували тут (нині територія НПП «Гомольшанська дача») у 1915 р. та у період 1934–1949 рр. (Мигулин, 1915; Лисецький, Куниченко, 1952). Наразі вид у цьому регіоні не відомий (Зоря, 2005; Влащенко, 2005), або його згадують на підставі сумнівних візуальних спостережень у природі (картотека Луганського заповідника: Кондратенко, 1998 б).

Nyctalus leisleri (Kuhl, 1817) — вечірниця мала

Рідкісний вид на Харківщині (Зоря, 2005). Потребує охорони. Відомий для верхньої та середньої частини долини Дінця, у тому числі для території «НПП «Гомольшанська дача», що у Зміївському районі Харківщини (Влащенко, 2005), для НПП «Святі Гори» в окол. с. Богородичне Донецької обл. та окол. оз. Клішня у Кременському районі Луганщини (Петрушенко та ін., 2002). Знахідок виду в регіоні за межами долини Дінця немає (Загороднюк, Годлевська, 2001).

¹ Детекторні обліки не дозволяють розрізняти види-двійники вуханя (*P. auritus* vel. *austriacus*), проте, виходячи з відомих контурів їхніх ареалів (Загороднюк, 1999 б; Zagorodniuk, 2001), у регіоні, що розглядається, поширений лише вухань звичайний (= «вухань бурий»), *P. auritus* (s. str.).

Nyctalus noctula (Schreber, 1774) — вечірниця руда

Найбільш чисельний вид вечірниць на території регіону та загалом один з найбільш поширених і чисельних видів дендрофільних кажанів (Загороднюк та ін., 2002 а). Широко поширений на Харківщині (Зоря, 2005; Влащенко, 2005) та Луганщині (Кондратенко, 1998; Кондратенко та ін., 2002 б) і загалом по всьому регіону, у тому числі у заплавних лісах долини Дінця (Петрушенко та ін., 2002; Кондратенко та ін., 2002 а). Звичайний у містах, у тому числі по всій Луганщині (Кондратенко, 1998 б; дані автора). На холодну пору року відлітає на південь.

Pipistrellus pipistrellus (Schreber, 1774) — нетопир карликовий

Один із найбільш поширених і звичайних видів кажанів всього регіону, у тому числі на Харківщині (Зоря, 2005) та Луганщині (Кондратенко, 1998 б; Петрушенко та ін., 2002). Типовий дендрофіл та сезонний мігрант, присутній лише в теплу пору року (Загороднюк, Негода, 2001). Літні ареали самців і самиць відмінні, і регіон належить до території переважного оселення самиць (Стрелков, 1999). Припускається, що давніші знахідки були обмежені південнішими регіонами, оскільки значна частина давніх зразків перевизначена як *P. nathusii* (Загороднюк, Годлевська, 2001).

Pipistrellus pygmaeus (Leach, 1825) — нетопир пігмей

Вид-двійник нетопира карликового, *P. pipistrellus*, широко симпатричний з ним на більшій частині ареалу (Mayer, Helversen, 2001; Hulva et al., 2004). Вперше виявлений у регіоні лише 2001 р. завдяки детекторним облікам у 4-х із шести пунктів обліку кажанів у заплавних екосистемах Дінця (Петрушенко та ін., 2002; Загороднюк та ін., 2002 г), у тому числі в НПП «Святі гори» на Донеччині та у двох районах Луганщини: в окол. оз. Боброве (Попаснянський р-н) та в районі розташування заповідника «Придінцівська заплава», що біля Станично-Луганського. За кількістю знахідок донецька популяція виглядає найбільш потужною в Україні (Загороднюк, 2005).

Pipistrellus nathusii (Keyserling et Blasius, 1839) — нетопир лісовий

Типовий дендрофіл і виразний мігрант, присутній тільки у весняно-літній період (Загороднюк, Негода, 2001). Відомий з більшої частини регіону, у тому числі за колекційними зразками (Загороднюк, Годлевська, 2001). Звичайний вид по всьому регіону, як на Харківщині (Зоря, 2005), так і Донеччині та Луганщині (Кондратенко, 1998 б; Кондратенко та ін., 2002 б; Петрушенко та ін., 2002). Загалом тісно пов'язаний з лісовими масивами, проте зустрічається і в містах (дані автора). Формує відносно великі виводкові колонії у дуплах та лісових будівлях.

○ *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817) — нетопир середземний

Інвазійний вид, що проник з Передкавказзя, де відомий з 80-х років (Стрелков, Ильин, 1990; Бахтадзе та ін., 2004). Уперше виявлений на Луганщині 1998 р. (Кондратенко, 1999), звідки відомий як в літній, так і зимовий час (Кондратенко, Мельниченко, 2000). На Харківщині виявлений 2002 р. (Зоря, 2005). Наразі став одним з найбільш чисельних видів кажанів в урбоценозах (Загороднюк, Негода, 2001), у т. ч. на території Луганська та інших міст (дані автора).

Eptesicus serotinus Schreber, 1774 — пергач пізній

Осілий вид, типовий синантроп, що демонструє постійну виразну тенденцію до збільшення рівня синантропії та розширення ареалу (Тищенко, 1999; Загороднюк, 2006). Загалом територія регіону належить до зони песимуму ареалу, особливо степова його частина (Тищенко, 1999). Звичайний вид на Харківщині (Зоря, 2005), на Луганщині є доволі звичайним у населених пунктах, у тому числі в самому Луганську та багатьох малих містах (дані автора).

Δ *Eptesicus nilssonii* (Keyserling et Blasius, 1839) — пергач північний

Фантомний вид, вказаний в літературі для території Харківщини (Лисецкий, Куниченко, 1952; Абеленцев, Попов, 1956). Зоря (2005) вважає ці вказівки недостовірними. Харківська знахідка («Коробів хутір» біля Змієва) доволі віддалена від інших відомих знахідок виду в Україні (Покиньчерета та ін., 1999) і за морфологічними особливостями зразка може бути віднесена до наступного виду, *Vespertilio murinus* (Загороднюк, Годлевська, 2001).

Vespertilio murinus Linnaeus, 1758 — лилик двоколірний

Рідкісний вид, відомий переважно з півночі регіону і басейну Дінця, у т. ч. Харківщині (Зоря, 2005), Луганщині (Петрушенко та ін., 2002) і суміжної Ростовщині (Бахтадзе та ін., 2004). Мігрант, відомий переважно за літніми знахідками (Годлевська, 2001). Схильний до синантропії та формування осілих популяцій: осінньо-зимові знахідки, відомі з Київщини (Годлевська, 2001; Гущенко, 2002), останнім часом відмічені у Луганську і Лисичанську (дані автора).

Ряд *Leporiformes* — зайцеподібні

Ряд у обсязі місцевої фауни включає три види, з яких у сучасній фауні достовірно присутній лише один, заєць сірий. Відомо, що в історичні часи (до XIX ст.) на теренах регіону мешкали також сіноставці виду *Ochotona pusilla* (Pallas, 1768) (родина Ochotonidae): їхні кісткові залишки описано з культурних шарів Подніпров'я (Сокур, 1961).

Родина Leporidae Fischer, 1817 — зайчі. У складі родини є три види, відомі для місцевої фауни, у тому числі кріль та два види зайців. Попри вказівки про колишню наявність у регіоні цих трьох видів (Зоря, 2005) фактичні дані стосуються лише одного.

○ *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) — кріль дикий

Адвентивний вид, якого у 60–70-ті роки XX ст. акліматизовано у деяких районах Харківщини, проте нових даних про існування цього виду немає (Зоря, 2005). Ніяких докладних даних про інтродукцію зайців у регіоні немає. У різних районах Луганщини, у тому числі на півночі області, є практика утримання свійських кролів у напіввільних умовах (у копанках), проте фактів формування здичавілих форм цього виду немає (В. Артюченко, особ. повідомл.).

Lepus europaeus Pallas, 1778 — заєць сірий

Звичайний вид, поширений по всьому регіону. На Харківщині має статус чисельного (Зоря, 2005). На Луганщині за даними мисливської статистики (2тп) впродовж останніх 25 років чисельність коливається в межах 54–150 тис. особин (пік у 1988 р.). Один з найбільш популярних об'єктів полювання та найбільш улюблених видів жертв великих хижих (Волох та ін., 1988).

† *Lepus timidus* Linnaeus, 1758 — заєць білий

У XIX ст. на Харківщині зустрічався частіше, ніж русак (Чернай, 1853). У кінці XIX ст. біляків указував Н. Сомов (1897), але А. Силантьєв (1898) — ні. На початку XX ст. вид згадували як доволі рідкісного (Аверин, 1915; Мигулін, 1917). Пізніше О. Мигулін (1938) писав, що біляк є рідкісним в Україні, і його можна зустріти в лісовій зоні і лише зрідка на півночі лісостепу, за межами регіону. Були плани інтродукції біляка у Кременські ліси (Оберто, 1970).

Ряд *Muriformes* — мишоподібні

В обсязі регіональної фауни включає за повним переліком представників 26 родів, що належать до 10 родин. Ряд гризунів аналізується тут за двома головними групами приблизно рівного обсягу, що прийнято у працях автора і раніше (Загороднюк, 2003 а, 2004): немишовидні гризуни (Non-Muroidea) і мишовидні гризуни (Muroidea). Перша група є збірною (всі родини, крім Muroidea), натомість друга є визнаним таксоном (надродина). Дані щодо родинного і родового багатства гризунів зведено у таблиці 3.

Група Non-Muroidea

В обсязі регіональної фауни включає 6 родин, п'ять з яких представлені лише одним родом (табл. 3). Група обіймає найбільш диференційовані роди і родини цього ряду і, за винятком мишовок (*Sicista*), включає найбільших за розмірами гризунів нашої фауни.

Таблиця 3. Обсяг двох надродинних груп гризунів (немишовидних і мишовидних) на сході України

Група родин Non-Muroidea (немишовидні)	Надродина Muroidea (мишовидні)
Sciuridae (<i>Sciurus</i> , <i>Spermophilus</i> , <i>Marmota</i>)	Spalacidae (<i>Spalax</i>)
Castoridae (<i>Castor</i>)	Cricetidae (<i>Cricetulus</i> , <i>Cricetus</i>)
Gliridae (<i>Glis</i> ?, <i>Muscardinus</i> ?, <i>Dryomys</i> , <i>Eliomys</i> ?)	Arvicolidae (<i>Ellobius</i> , <i>Lagurus</i> , <i>Myodes</i> , <i>Ondatra</i> , <i>Arvicola</i> , <i>Terricola</i> , <i>Microtus</i>)
Myocastoridae (<i>Myocastor</i>)	Muridae (<i>Micromys</i> , <i>Apodemus</i> , <i>Sylvaemus</i> , <i>Mus</i> , <i>Rattus</i>)
Sminthidae (<i>Sicista</i>)	
Allactagidae (<i>Allactaga</i>)	
Разом 6 родин, 11 родів (3 фантомні)	Разом 4 родини, 15 родів

* Фантомні роди відмічено знаком питання («?»).

Родина Sciuridae Fischer, 1817 — вивіркovi. Одна з найбільш характерних для регіону груп гризунів, що включає 4 види (табл. 4): один дендрофільний (вивірка) і три лучно-степові (байбак і два види ховрахів). Останні раніше були характерними для степу.

Sciurus vulgaris Linnaeus, 1758 — вивірка звичайна

Відносно звичайний вид по всіх великих лісових масивах регіону, у тому числі в лісах долини Дніця. У степову зону проникає долинами річок, регулярно відмічається у лісопаркових зонах міст. У байрачних лісах відсутній (Лисецкий, 1965). Чисельний на Харківщині (Зоря, 2005), рідкісний на Луганщині. У 1948–1949 рр. в лісах Кременського району випущено алтайську форму (150 екз.) — «телеутку» (Сокур, 1961; Сахно, 1970), яка, схоже, «розчинилася» у місцевій формі.

Spermophilus suslicus (Güldenstaedt, 1770) — ховрах крапчастий

Аловид ховраха подільського, *S. odessanus*, поширений на схід від Дніпра до Волги (Загороднюк, Федорченко, 1995; Загороднюк, 2002 г). Імовірно, формує гібридні форми з ховрахом сірим. У історичні часи був чисельним по всьому регіону (Чернай, 1853; Мигулін, 1927 а). Зараз зустрічі спорадичні на Харківщині (Зоря, 2005); на Луганщині зник у понад 50 % відомих на останнє десятиліття місцезнаходженнях (Загороднюк, Кондратенко, 2006 б).

Spermophilus pygmaeus (Pallas, 1778) — ховрах сірий

Колись чисельний вид (Мигулін, 1928 а; Сивков, 1962 та ін.), що наразі має фрагментоване поширення. У більшості місцезнаходжень зник (Зоря, 2005) або значно скоротив чисельність (Кондратенко, 2002). Скорочення чисельності відбувається по всьому регіону, проте ситуація краща за ту, що має місце у *S. suslicus* (Загороднюк, Кондратенко, 2006 б). Наразі в окремих місцезнаходженнях має місце поступове відновлення чисельності виду (Мороз, 2005).

Marmota bobak (Müller, 1776) — сурок степовий

Загалом звичайний вид, який у недавні часи був на межі зникнення. Чисельність за останні десятиліття відновлена завдяки масштабним акціям, спрямованим на відновлення колишніх поселень виду шляхом переселення тварин (Токарський, 1997, 2004). Завдяки цьому чисельність виду на певний час зросла, і бабака включили до переліку мисливських ссавців (Зоря, 2005). Попри ці заходи, у місцях постійного перебування (зокрема, у заповідниках) чисельність байбака постійно скорочується (Боровик, 2006). На Луганщині, за мисливською статистикою, чисельність за останні 10 років знизилася удвічі, з 48,3 до 24,5 тис. особин (рис. 1).

Родина Castoridae Hemprich, 1820 — бобровi. Представлена єдиним видом, що має визначну середовищевітвірну функцію. У середині ХХ ст. популяції бобра перебували у пригніченому стані через потужний прес з боку браконьєрів, проте після падіння попиту на хутро та завдяки штучному розселенню почали швидко відновлюватися (Панов, 2002).

Castor fiber Linnaeus, 1758 — бобер європейський

Відомий як мисливський вид з історичних часів (Чернай, 1853; Сокур, 1961). У 70-ті роки ХХ ст. проведена реакліматизація на річках басейнів Дона та Дніпра, завдяки чому вид широко розселився на всіх річках Харківщини (Токарський та ін., 2002; Зоря, 2005), а останнім часом — і Луганщини: тепер він з'явився на Деркулі (дані автора) та у Проваллі (Мороз, 2005). Протягом останніх 10 років відбулося 8-разове зростання чисельності виду в регіоні (рис. 1) і освоєння бобрами усіх доступних для них місцезнаходжень (Є. Скоробогатов, особ. повідомл.).

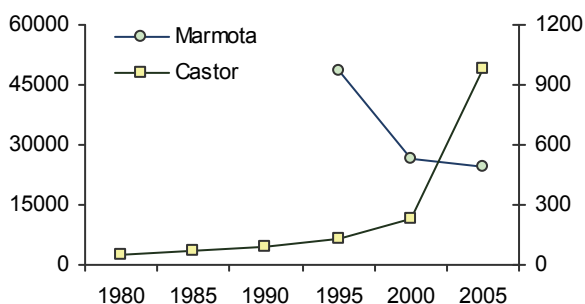

Рис. 1. Змін чисельності бабака (*Marmota bobak*) та бобра (*Castor fiber*) на території Луганщини протягом останніх 25 років за даними мисливської статистики (2тп-мисливство). Шкала ліворуч — для бабака, праворуч — для бобра. Дані щодо бабака раніше 1995 р. недоступні.

Таблиця 4. Таксономічне багатство гризунів групи non-Muroidea та статус видів на сході України*

Родина	Підродина	Вид	ext	rбу	adv
Sciuridae	Sciurinae	<i>Sciurus vulgaris</i>	–	–	–
	Marmotinae	<i>Spermophilus suslicus, pygmaeus,</i> <i>Marmota bobak</i>	–	–	–
		Castoridae	<i>Castor fiber</i>	–	–
Gliridae	Glirinae	<i>Glis glis</i> (fan), <i>Muscardinus avellanarius</i> (fan)	–	–	–
	Leithinae	<i>Dryomys nitedula, Eliomys quercinus</i> (rбу-fan)	–	1 (fan)	–
Myocastoridae	—	<i>Myocastor coypus</i> (adv)	–	–	1
Sminthidae	інколи як п/родина	<i>Sicista severtzovi, subtilis</i> (rбу), <i>betulina</i> (fan),	–	1	–
	родини Zapodidae	<i>strandii</i>	–	–	–
Allactagidae	інколи як п/родина	<i>Allactaga major</i> (rбу)	–	1	–
	родини Dipodidae				
Разом		11 родів, 15 видів (вкл. 4 фантомних)	0	3	1

* Статус видів: fan — фантомний (вказівки не стверджені фактичним матеріалом або точними описами), ext — вимерлий, rбу — занесений до Червоної книги, adv — адвентивний.

Родина Gliridae Thomas, 1897 — вовчкові¹. Одна з найбільш своєрідних груп гризунів, яку нерідко виділяють в окремих підряд Gliomorpha Wood, 1974 (Громов, Ербаєва, 1995). Всі дослідження у природі та зоологічних колекціях свідчать, що в регіоні поширений лише один вид цієї родини — соня лісова (Лихачев, 1972; Безродный, 1991; Zagorodniuk, 1998; Зоря, 2005). У літературі щодо фауни регіону згадують ще три види цієї родини (всі «фантомні»): *Glis glis*, *Muscardinus avellanarius* та *Eliomys quercinus*.

Δ *Glis glis* Linnaeus, 1766 — вовчок сірий

Фантомний вид, вперше для регіону (окол. Харкова) згаданий у праці О. Черная (1853). Зоря (2005) вважає, що усі подальші автори мали на увазі лише цю згадку, і що ніяких інших свідочств присутності виду в регіоні (включаючи власні дослідження і опитування) немає. Нерідко вид описують під родовою назвою *Myoxus* Zimmermann, 1780 (напр., Загороднюк, 2002 б). Найближчі до регіону знахідки походять з околиць Сум і Полтави (Безродный, 1991).

Δ *Muscardinus avellanarius* (Linnaeus, 1758) — вовчок ліскулька

Фантомний вид, вперше згаданий О. Черная (1853), якого, скоріш за все, і цитували послідовники (Зоря, 2005). Найближчими є вказівки на знахідки біля Полтави (Мигулін, 1938), Недригайлівському і Лебединському районах Сумщини (Безродный, 1991). Всі ці вказівки базуються на непрямих даних (посилання на інших колег) і не є точними. В кожному разі вид в регіоні (і загалом на лівобережжі Дніпра) найімовірніше тепер відсутній.

Δ *Dryomys nitedula* (Pallas, 1778) — соня лісова

Широко поширений в регіоні вид (Безродный, 1991). Звичайний вид на Харківщині (Зоря, 2005), відомий з більшості районів Харківщини, Луганщини та більшої частини (крім півдня) Донеччини (Безродный, 1991). Відмічений у всіх серіях відловів гризунів пастками навіть у степу, проте більш часто зустрічається у байраках (Загороднюк, Кондратенко, 2002; Кондратенко, Загороднюк, 2006 а). Відносна чисельність при обліках пастками і канавками складає до 0,12 особин на 100 пастко-діб, близько 1 % від усіх дрібних ссавців (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а).

Δ *Eliomys quercinus* (Linnaeus, 1766) — соня садова

Фантомний вид. Є одна не стверджена колекційним зразком знахідка на Харківщині: В. Ведмедеря зустрів цей (?) вид 1959 р. під Харковом у саду серед діброви (Редкие..., 1988). Жодний інший автор цей вид не відмічав, і опитування фахівців і аматорів не дало результатів (Зоря, 2005). Аналіз літератури і колекцій (Безродный, 1991; Zagorodniuk, 1998 а) не підтверджує існування цього виду на сході України і, найімовірніше, згадана знахідка відноситься до соні лісової.

¹ Поширений синонім «Myoxidae Gray, 1821» останнім часом не вживають через визнання вальдності родової назви «*Glis* Brisson, 1762», що має пріоритет перед «*Myoxus* Zimmermann, 1780».

Родина Myocastoridae Amagino, 1904 — нутрієві. Звичайно цю родину відносять до окремого підряду Caviomorpha, що включає 10 родин з Нового Світу (напр., Павлинов, Россолимо, 1998). В Україні родина представлена єдиним видом.

○ *Myocastor coypus* (Molina, 1782) — нутрія болотяна

Адвентивний вид, що у більшості випадків не здатний формувати стабільні місцеві популяції. Через теплолюбність не може переживати місцеві зими, і фактично всі відомі в Україні нечисленні поселення формуються за рахунок «втеч з культури» (Дулицький, 2001; Делеган та ін., 2005). У нещодавньому огляді напівводних хутрових звірів України (Панов, 2002) навіть не згадується. Наводиться як рідкісний для Харківщини (Зоря, 2005).

Родина Sminthidae Brandt, 1855 — мишієві. У фауні регіону родина представлена трьома видами єдиного роду: *Sicista betulina* (мишієвка лісова). Єдина вказівка на мешкання цього виду на Харківщині належить С. Огневу (1948, з посиланням на Переверзівца). За даними О. Зорі (2005), мишієвки на Харківщині є вкрай рідкісними: за період регулярних ловів гризунів, починаючи з 1954 р., мишієвка втрапила в пастку лише раз (1982 р.)¹.

Sicista severtzovi Ognev, 1935 — мишієвка темна

Вид-двійник мишієвки степової (Соколов та ін., 1986), виявлений в Україні лише кілька років тому (Загороднюк, Кондратенко, 2000). Достовірно відомий з двох місцезнаходжень — Стрільцівського і Провальського степу (Кондратенко, Загороднюк, 2004, 2006 а). До цього ж виду провізорно віднесено мишієвку із Зачепилівського р-ну Харківщини (Зоря, 2005). Найближчі знахідки відомі з Курської (Соколов та ін., 1986) та Ростовської областей (Ковальская та ін., 2000).

Sicista subtilis (Pallas, 1773) — мишієвка степова

Рідкісний вид, який наводять у більшості оглядів (Силантьєв, 1898, Мигулін, 1938; Волчанецкий, 1952; Лисецкий, 1965; Лисецкий та ін., 1978; Денщик, Сулик, 2000). О. Зоря (2005) зазначає, що цей вид на Харківщині зараз не трапляється². Імовірно, сучасний ареал обмежений в регіоні правобережжям Дінця, а на лівобережжі мешкає тільки *S. severtzovi* (Загороднюк, 2005). Вид відомий у регіоні з території усіх степових заповідників — «Провальського степу» (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а), «Кам'яних могил» і «Хомутовського степу» (Соколов и др., 1986).

Δ *Sicista betulina* Pallas, 1775 — мишієвка лісова

Фантомний вид, під назвою якого у давнішій літературі щодо фауни регіону мали на увазі мишієвку донську, *Sicista strandi* (Модін, 1956 та ін.). Обидва ці види є двійниками і за морфологічними ознаками практично не відмінні, проте їхні ареали доволі добре диференційовані (Соколов та ін., 1989; Загороднюк, 1999 в, 2005). Виходячи з цих даних, знахідки власне лісової мишієвки можна припустити для найбільш північно-західних частин Харківщини.

Sicista strandi Formosov, 1931 — мишієвка донська³

Двійник мишієвки лісової, у давній літературі відомий як «мишієвка лісова» (Модін, 1956), проте власне *S. betulina* (тобто мишієвка з числом хромосом 2n=32) мешкає західніше і північніше (Загороднюк, 2005). У колекції ННПМ є зразки «*betulina*» із Зачепилівського району Харківщини (leg. В. Наглов, 08.1982: див. опис *S. severtzovi*), Міловського («Стрільський степ», 1951–1991 pp.) і Свердловського районів Луганщини («Провальський степ», 1999 р.). У останніх двох пунктах вид виявлено автором спільно з О. Кондратенко (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а).

Родина Allactagidae Vinogradov, 1925 — тушканові. Родина загалом характерна для аридних екосистем; у прийнятому тут обсязі включає «Dipodidae Waterhouse, 1842» (Павлинов, Россолимо, 1998). Родина представлена у фауні регіону лише одним видом (*Allactaga major*), що має охоронний статус за «Червоною книгою України». Давні вказівки на знахідки в регіоні виду «*Dipus jaculus*» відносяться до того ж виду тушканів.

¹ Автор зазначає, що «спочатку ця мишієвка була визначена як лісова. Пізніше звірка перевизначено як ... *Sicista severtzovi* Ognev, 1935». За якими критеріями визначили вид, не вказано.

² У Національному музеї є зразки з Харківщини від 1934 та 1947 pp. (Шевченко, Золотухіна, 2005).

³ Назва «мишієвка донська» для цього двійника мишієвки лісової запропонована О. Кондратенко і вперше вжита у «Польовому визначнику дрібних ссавців України» (Загороднюк, 2002 б).

Allactaga major (Kerr, 1792) — тушкан великий

У недалекому минулому — звичайний вид гризунів (Мигулін, 1928 б, 1938). Тепер його зустрічі в регіоні спорадичні: він рідкісний на Харківщині (Зоря, 2005) і доволі рідкісний — на Луганщині (Кондратенко, Загороднюк, 1999; Кондратенко, 2002 та ін.). Відомі знахідки походять з ділянок цілинного степу, пасовищ та інших помірно порушених земель. Знахідки останнього часу відносяться до півдня регіону: Хомутовського і Провальського степів (Мороз, 2005).

Група *Muroidea* — мишовидні гризуни

В обсязі регіону обіймає 25 видів 15 родів, у т. ч. два фантомні види, три види адвентивні; два вимерлі (в межах регіону), два види потребують охорони. З урахування усіх змін (вимерлі, адвентивні) фактичне багатство групи складає 21 вид (табл. 5). Найвище видове багатство відмічено у сірих нориць (триба *Arvicolini*) та білоногих мишей (триба *Apodemyini*); 12 видів належать до монотипних (принаймні у межах регіону) родів.

Родина *Spalacidae* Gray, 1821 — сліпакові. Представлена єдиним видом, поширеним по всьому регіону. Враховуючи наявність в суміжних регіонах ізольованих поселень видів групи «*giganteus*» — *Spalax arenarius* на Нижньодніпровських пісках та *S. giganteus* за Доном (Топачевський, 1969; Пантелеев, 1998), можна припустити, що у видів *Spalax* в історичні або останні доісторичні часи відбувалися суттєві зміни ареалів.

Spalax microphthalmus Gldenstaedt, 1770 — сліпак звичайний

Чисельний вид по всьому регіону, широко поширений як на Харківщині (Зоря, 2005), так і на Луганщині та Донеччині (дані автора). Спеціальних досліджень від часів Є. Решетник (1941) не проводили, проте докладні дослідження виду проведено на Курщині (напр., Пузаченко, Власов, 1993). Завдяки риючій діяльності вид є одним із найбільш помітних гризунів нашої фауни і одним з ключових видів у структурі фауністичних комплексів регіону.

Родина *Cricetidae* Fischer, 1817 — хом'якові. Часто сюди відносять сліпушків (*Ellobius*) (напр.: Громов, Ербаева, 1995) або навіть усіх норицевих (*Arvicolidae*) у якості підродини (Павлинов, Россолімо, 1998; для огляду див.: Загороднюк, Атамась, 2005).

Cricetulus migratorius (Pallas, 1773) — хом'ячок сірий

До останнього часу був відносно звичайним на Донеччині (Писарева, 1955 а-б), Харківщині (Зоря, 1987, 2005) та Луганщині (Кондратенко та ін., 2003). Колишній шкідник полів, наразі цей вид має низьку чисельність — у середньому близько 1 % від усіх дрібних ссавців (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а). Є одним з кандидатів до нового видання «Червоної книги України».

Таблиця 5. Таксономічне багатство мишовидних гризунів (*Muroidea*) і статус видів на сході України*

Родина	Триба	Рід та вид	ext	rбу	adv
Spalacidae	Spalacini	<i>Spalax microphthalmus</i>	–	–	–
Cricetidae	Cricetini	<i>Cricetulus migratorius</i> , <i>Cricetus cricetus</i>	–	–	–
Arvicolidae	Ellobiusini	<i>Ellobius talpinus</i> («rбу»)	–	(1)	–
	Lagurini	<i>Lagurus lagurus</i> («rбу»)	–	(1)	–
	Myodini	<i>Myodes glareolus</i>	–	–	–
	Ondatrini	<i>Ondatra zibethicus</i> (adv)	–	–	1
	Arvicolini	<i>Arvicola amphibius</i> , <i>Terricola subterraneus</i> , <i>Microtus socialis</i> (ext), <i>levis</i> , <i>obscurus</i> , <i>arvalis</i> (fan), <i>oeconomus</i> , <i>agrestis</i> (fan)	1	–	–
Muridae	Apodemyini	<i>Micromys minutus</i> , <i>Apodemus agrarius</i> , <i>Sylvaemus sylvaticus</i> , <i>uralensis</i> , <i>tauricus</i> , <i>falzfeini</i> (fan)	–	–	–
	Murini	<i>Mus spicilegus</i> , <i>musculus</i> (adv), <i>Rattus norvegicus</i> (adv), <i>rattus</i> (ext)	1	–	2
Разом	15 родів	25 видів (вкл. 3 фантомні, 3 адвентивні, 2 вимерлі)	2	(2)	3

* Статус видів: ext — вимерлий, rбу — занесений до Червоної книги України («rбу» — вид тільки планують включити у III видання ЧКУ, 2007 р.), adv — адвентивний.

Cricetus cricetus (Linnaeus, 1758) — хом'як звичайний

У минулому звичайний вид (Мигулін, 1917, 1938). Зараз в регіоні зустрічається спорадично. Зоря (2005) відмічає три знахідки виду на Харківщині за бл. 20 років досліджень: двічі у пастках в полі — влітку 1982 і 1985 рр. (Зачепилівський і Чугуївський райони), одного разу — у степовій балці — влітку 1991 р. (Сахновщинський район). На Луганщині автору відома лише одна сучасна знахідка.

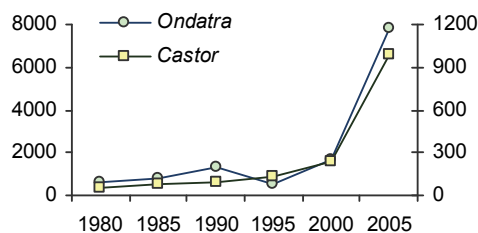

Рис. 2. Зміни чисельності ондатри на Луганщині (для порівняння подано дані щодо бобра).

Родина Arvicolidae Gray, 1821 — норицеві. У давній літературі відома як «Microtidae», нерідко розглядається у складі Cricetidae (див.: Загороднюк, 2001 г; Загороднюк, Атамась, 2005). Включає 12 видів, один є адвентивним (ондатра), ще один (нориця руда) — локальний інвайдер, що розселяється долиною Дінця, два види є фантомними.

Ellobius talpinus Pallas, 1770 — сліпушок звичайний

Рідкісний вид, що ще на початку ХХ ст. був поширений до Дніпра (Якименко, 1984). Наразі вид обмежено поширений в регіоні на піщаних терасах лівого берега Дінця та, імовірно, у деяких частинах Приазов'я (Кондратенко та ін., 2003). Дотепер єдиною достовірною знахідкою виду в регіоні була окол. ст. Ново-Ільєнко (Сахно, 1971, 1978). Впродовж останніх кількох років відносно чисельні популяції виявлено автором і колегами у двох місцях — в околицях ст. Ново-Ільєнко (на межі з Росією, 2004–2006 рр.) та на військовому полігоні в окол. с. Трьохізбенка (2006 р.).

Lagurus lagurus Pallas, 1773 — строкатка степова

Рідкісний вид по всьому регіону (Кондратенко та ін., 2003; Зоря, 2005). На початку ХХ ст. строкатка була звичайною і численною (Мигулін, 1917, 1925, 1938; Селєзнів, 1932; Виноградов, 1934), проте тепер чисельність суттєво знизилася. Зараз спорадично зустрічається у сільгоспугіддях (Зоря, 2001 б), при обліках пастками вид майже завжди відсутній (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а); відносно регулярно реєструють в пелетках сов (Кондратенко, Товпинец, 2001).

Myodes glareolus (Schreber, 1780) — нориця руда

У давній літературі вид не згадують (Чернай, 1853; Силантьєв, 1898), потім наводять як поширений на північному заході регіону (Сомов, 1897; Аверин, 1915), а пізніше — по всій Харківщині (Мигулін, 1917, 1928 а). Чисельний на Харківщині (Зоря, 2005), рідкісний у степових районах (Кондратенко, Загороднюк, 2004, 2006 а-б). Активно розселяється долиною Дінця і лісосмугами на південь і схід (Лисецкий, 1965). За 60 років вид розширив ареал на 300 км (Зоря, 2005) і досяг Стрільцівського і Провальського степів (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а).

○ *Ondatra zibethicus* (Linnaeus, 1766) — ондатра звичайна

Адвентивний вид, інтродукований на території України у повоєнні роки (Сокур, 1961; Загороднюк, 2006). Перші інтродукції в регіоні були невдалими (Сахно, 1970), проте надалі цей гризун швидко освоїв усі придатні місцезнаходження (заплавні озера, ставки, рибгоспи) (Зоря, 2005). Вид повністю натуралізувався в регіоні і має статус чисельного (рис. 2).

Arvicola amphibius (Linnaeus, 1758) — нориця водяна

У давній і частині сучасної літератури відомий під назвою *Arvicola terrestris* (Загороднюк, 2001 г). У недалекому минулому — звичайний вид (Милютин, 1966 та ін.), що мав статус носія особливо небезпечних інфекцій і підлягав регуляції чисельності. Наразі став рідкісним по всьому регіону, у тому числі і на Харківщині (Зоря, 2005); майже всі сучасні зустрічі — спорадичні. Одними з причин редукції популяції стало зарегулювання водотоків та інтродукція ондатри.

Terricola subterraneus (Selys-Longchamps, 1836) — нориця підземна

Рідкісний вид. Нечисленний на Харківщині (Зоря, 2005), дуже рідкісний на Луганщині (Кондратенко, 1997). Уперше його знайдено Б. Виноградовим (1922) на «Донецькій біостанції», що у Зміївському районі Харківщини, і описано як "*Pitymys ucrainicus*", а пізніше віднесено до *P. subterraneus* (Мигулін, 1928 а), що надалі підтверджено цитогенетично (Загороднюк, 1988). Зустрічається у схилових і заплавноїх дібровах, якими проникає далеко у степ (Загороднюк, 1992).

† *Microtus socialis* (Pallas, 1776) — полівка гуртова

Відома одна вказівка для Харківщини (Підоплічка, 1937) і «знахідки» у пелетках (Кондратенко та ін., 2001). Зоря (2005) відмічає, що йому «цей вид не траплявся, і ... скоріш за все, вид вказано помилково». Гептнер з кол. (1950) наводить цей вид лише для Передкавказзя та (ізолювано) для нижньодніпровських пісків; вид відомий з Цимлянських пісків на Нижньому Доні (дані автора, 2п=62). Відомо, що до середини ХХ ст. ареал був ширшим (Сокур, 1960; І. Ємельянов, особ. повідомл.). Зараз межа ареалу проходить за межами регіону (Загороднюк, 1993 а, 1996 б).

Microtus levis Miller, 1908 — полівка лугова

Двійник полівки звичайної, відомий також як *epiroticus*, *subarvalis* та *rossiaemeridionalis* (Воронцов та ін., 1984). Морфологічні ознаки є мало надійними (Тесленко, 1989; Загороднюк, 1991 б). Чисельний вид, поширений переважно у лучно-степових екосистемах (Загороднюк, Кондратенко, 2002; Кондратенко, Загороднюк, 2004, 2006 а). Поширений по всьому регіону (Загороднюк, Тесленко, 1986), який раніше вважали зоною поширення лише цього виду групи “*arvalis*”, але наразі з’ясовано, що частина матеріалу відноситься до *M. obscurus* (Загороднюк, 2002 б; 2007).

Microtus obscurus (Eversmann, 1841) — полівка алтайська

Двійник полівок групи «*arvalis*», від яких відрізняється за генетичними ознаками (Мальгин, 1983; Загороднюк, 1991 в; Nekrutenko et al., 1999). Нерідко описують як хромосомну расу *M. arvalis* (Мальгин, 1983; Соколов, Башенина, 1994), проте ознаки її «видовості» є надійними (Загороднюк, 1991 а-б). Відомі знахідки у Стрілецькому і Провальському степах (Загороднюк, 2002 б, 2007) і в суміжних районах Росії (Тихонова та ін., 1999; Быстракова та ін., 2005)¹. Імовірно, поширений не лише у прикордонних районах, але й значно ширше, далі на захід.

Δ *Microtus arvalis* Pallas, 1779 — полівка звичайна

Фантомний вид, що фігурує в літературі про фауну регіону від часів Н. Сомова (1897). З часу виявлення видів-двійників в межах колишнього виду *M. arvalis* (s. lato) більшість колишніх вказівок на присутність цього виду вимагали перевірки (Мальгин, 1983; Соколов, Башенина, 1994). За результатами дослідження каріотипів «звичайних» полівок з різних районів України ареал власне *M. arvalis* (2п=46, NF=84) виявився відсунутим на захід (Загороднюк, 1991 а, 1993 а), і нові спроби виявити цей вид (Зоря, 2005) виявилися марними. Найближчі до регіону, що розглядається, знахідки виду походять з Курщини, Сумщини і Чернігівщини (Загороднюк, 2007).

Microtus oeconomus (Pallas, 1776) — полівка сибірська

Рідкісний в регіоні вид, ареал якого розміщений північніше та західніше території регіону (Гептнер та ін., 1950; Загороднюк, 1993 а; Загороднюк, Мерзликин, 1994). Довгий час вважався «фантомним» для фауни регіону, «сліди» якого відмічалися за поширенням окремих серогруп лептоспірозу серед дрібних ссавців Харківщини (В. Наглов, особ. повідомл.). Вперше зареєстрований на Харківщині 1986 р. (Зоря, 2005), потім 1995 року². Поширений в заплавах біотопах і, правдоподібно, наразі відновлює свій колишній ареал (Наглов, Зоря, 1999).

Δ *Microtus agrestis* (Linnaeus, 1761) — полівка північна

Для Харківщини припускається О. Зорею (2005), виходячи із загальних контурів поширення в регіоні (Гептнер та ін., 1950; Загороднюк, 1993 а). Мешкання нориці темної в регіоні підтверджено за черепами, знайденими в пелетках сов, які зібрано у травні 1997 р. у Борівському р-ні (Зоря, 1999, 2005), проте ці пелетки могли бути принесені совами з інших місць. Прямих відловів виду в регіоні немає, такі морфотипи M² («*agrestis*-тип») можуть бути у видів групи “*arvalis*”.

Родина Muridae Illiger, 1811 — мишачі. Родина представлена у сучасній фауні регіону 8-ма видами п’яти родів. Окрім них, у давній літературі згадують вид *Rattus rattus* L. (пацюк чорний) (Чернай, 1853), а останнім часом також мишака степового, *Sylvaemus arianus* (= *falzfeini*) (Кондратенко, Товпинец, 2001), відомий ареал якого лежить поза межами регіону (Загороднюк та ін., 1997), і якому тут надається статус «фантомного» виду. Отже, у фауні регіону є шість аборигенних видів, два адвентивних і один фантомний вид.

¹ Кісткові рештки з ознаками цього виду, а також виду *M. socialis* виявлено у пелетках вухатої сови з «Хомутовського степу» (Кондратенко та ін., 2001), проте це не підтверджено відловами.

² Дані автора на підставі вивчення зразка (череп), відібраного О. Дудкіним у луна в окол. с. Шевченкове; через відсутність точної прив’язки не публікувалися (на Харківщині кілька таких селищ).

Micromys minutus (Pallas, 1771) — мишка лучна

Вид є нечисельним, проте широко поширений в регіоні. На Харківщині трапляється часто (Зоря, 2005), в інших місцевостях — дуже рідко (Кондратенко, Загороднюк, 2004). Долинами річок заходить вглиб степу: є у «Провальському степу» (Загороднюк, Кондратенко, 2002) і у «Хомутовському степу» (В. Тимошенко, особ. повідомл.: за знахідками гнізд). Повсюдно є рідкісним: у заповідниках сходю обліковано лише 3 екз. (0,12 %) (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а).

Apodemus agrarius (Pallas, 1771) — миша польова

Звичайний вид, що є типовим мешканцем узлісь, заплав та інших вологих біотопів. Чисельний вид на Харківщині (Зоря, 2005). У регіоні проходить південно-східна межа поширення виду. У степових районах відсутній. Заплатою проникає до середньої течії Дінця до Кременських лісів, проте вже у «Придінцівській заплаві не зустрічається» (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а).

Sylvaemus sylvaticus (Linnaeus, 1758) — мишак лісовий

Вид «миша лісова» у давніх працях (напр., Чернай, 1853; Мигулін, 1927 б, 1936) має бути визначений як рід *Sylvaemus* загалом, представлений у регіоні видами *S. uralensis*, *S. sylvaticus*, *S. tauricus* (Загороднюк, 1993 б; Межжерин, 1993; Наглов, 1995). Нечисленний в регіоні вид, що має тут східну межу поширення (Загороднюк, 1993 б, 1994; Наглов, 1995). Ізольована популяція є в окол. Волновахи (Загороднюк, 1993 б). Вказівки на знахідки у Провальському і Хомутовському степах (Кондратенко та ін., 2001; Шевченко, Золотухіна, 2005) вимагають перевірки.

Sylvaemus uralensis (Pallas, 1811) — мишак уральський

Звичайний вид гризунів більшості місцезнаходжень, найбільш характерний для чагарникових заростей та агроценозів. У працях ХХ ст. описували під назвою «миша лісова» (Межжерин, 1993; Загороднюк, 1993 б), з якою його плутають і у більшості сучасних праць. Чисельний вид на Харківщині (Зоря, 2005), Луганщині та Донеччині (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а). У більшості угруповань, окрім лісових і заплавлених, займає позиції домінанта або субдомінанта.

Sylvaemus tauricus (Pallas, 1811) — мишак жовтогрудий

У давній літературі відомий як «*Apodemus flavicollis*» (напр., Гептнер та ін., 1950). Чисельний вид у більшості типів лісових екосистем, у тому числі на Харківщині (Зоря, 2005), Луганщині та Донеччині (Кондратенко, Загороднюк, 2006 а). У степові райони проникає річковими долинами. Відсутній лише у Степовому Приазов'ї (Кондратенко, Загороднюк, 2004).

Δ *Sylvaemus falzfeini* (Mezhzherin, Zagorodnjuk, 1989)¹ — мишак степовий

Вид описано лише 15 років тому за зразками із «Асканії-Нова» (Межжерин, Загороднюк, 1989). Поширення в Україні обмежене таврійськими степами, а найближчими (ствердженими колекційними зразками) місцями поширення виду є Генічеський район Запоріжжя і Краснодарський край (Загороднюк та ін., 1997). Цей вид ідентифіковано у пелетках сови вухатої з «Хомутовського степу» (18! % зразків, і жодного *S. uralensis*) (Кондратенко та ін., 2001), проте подібні знахідки вимагають ствердження прямими ловами (статус в регіоні — «фантомний вид»).

Mus spicilegus Petenyi, 1882 — миша курганцева

Вид-двійник миші звичайної, що добре відрізняється за екологією, насамперед, за здатністю робити курганчики з зимовими запасами зерна (Загороднюк, 1996 а, 2002 в). Вид описаний з Донеччини як «*Mus sergii*» (Вальх, 1927; Мигулін, 1937). Регіон майже цілком входить у ареал виду (Загороднюк та ін., 1995; Кондратенко, 1998 а; Зоря, 2005), і очевидно, що вид широко поширений у прилеглих районах Росії (Загороднюк, 1994). Урбоценозів і пагоценозів уникає.

○ *Mus musculus* Linnaeus, 1758 — миша звичайна

Адвентивний вид, що проник у регіон разом з людиною ще у долітописні часи і відомий в Європі лише з культурних шарів (Лавренченко, 1994). Територія Східної Європи є зоною недавньої інвазії (Загороднюк, 2005), при цьому на території регіону зустрічається кілька форм: відомі у літературі як світлі короткохвості «*M. wagneri*», темночереві довгохвості «*M. tataricus*», світлі синантропні «*M. hortulanus*» (Загороднюк, 1996 а). Чисельний по всьому регіону, при тому не лише у населених пунктах, а й у заповідниках (Кондратенко, Загороднюк, 2004, 2006 а; Зоря, 2005).

¹ Цей вид відомий під кількома назвами, з яких найдавнішою є *arianus* Blanford, 1881 (Загороднюк та ін., 1997). Нещодавно повідомлено, що форма *arianus* близька до групи «*flavicollis*» (Круштєк, 2002), тобто кавказьких *S. ponticus* (Воронцов та ін., 1992), і назва *arianus* може перейти до них.

○ *Rattus norvegicus* (Barkenhout, 1769) — пацюк мандрівний

Адвентивний вид, що прийшов на територію регіону на початку XIX ст. і став виразним синантропом, що формує лише сезонні (літні) екзантропні популяції (Громов, 1995). Один з найчисельніших видів гризунів у населених пунктах та в шахтах. Чисельний вид на Харківщині (Зоря, 2005); автору відомі численні колекційні зразки цього виду шурів із шахт Донбасу.

† *Rattus rattus* (Linnaeus, 1758) — пацюк чорний

У середньовіччя був типовим мешканцем Європи, проте зник з більшої її частини після інвазії наприкінці XVIII ст. пацюка мандрівного, який повсюдно витіснив пацюка чорного (Гиренко, 1950). Від середини XIX ст. його не спостерігали (Чернай, 1853), у працях початку XX ст. — згадують поза межами регіону (Мигулін, 1938), а в оглядах останнього часу не згадують взагалі (Зоря, 2005). Найближчі сучасні знахідки походять із Полісся (Загороднюк, 1996 в).

Ряд Caniformes — вовкоподібні

Один з найбільш різноманітних рядів ссавців регіону, що включає чотири родини, представлені 20 видами 11 родів (табл. 6). Група дуже неоднорідна за статусом видів: п'ять видів мають статус аборигенних видів з нормальним рівнем чисельності, два види вимерлі, шість внесено до Червоної книги, шість є адвентивними. Три види з п'яти, що не мають охоронного статусу (вовк, лис і єнот), «вимагають» регулювання чисельності. Серед адвентивистів два види (кіт і пес) є свійськими, що поширені повсюдно і формують здичавілі групи.

Родина Canidae Fischer, 1817 — собачі. Одна з найбільш прогресивних родин хижих ссавців, представлена у сучасній фауні регіону шістьма видами, з яких лише один — лис степовий (*Vulpes corsac*) — є рідкісним і потребує охорони. Родина на рівні регіональної фауни включає три аборигенні види (вовк і два види лисиць) і три адвентивні види, один з яких інтродукований (єнот), один свійський (пес) і один інвазійний (шакал).

○ *Nyctereutes procyonoides* (Gray, 1834) — єнот уссурійський¹

Адвентивний вид, що натуралізувався в Україні (Сокур, 1961; Загороднюк, 2006). Інтродукований в регіоні у Кременіші 1935–37 р. (53 екз.: Сахно, 1970). Наразі став звичайним по всьому регіону і «потребує» регулювання чисельності (Зоря, 2005). Останнє є актуальним як у зв'язку із Резолюцією 77 Постійного комітету Бернської конвенції (про викорінення німецьких видів), так і у зв'язку з переходом сказу на цей вид хижих по всій Європі (Pöttsch et al., 2002).

Таблиця 6. Таксономічне багатство хижих ссавців (Caniformes) і статус видів на сході України*

Родина	Рід	Вид (статус)	ext	rbu	adv
Canidae — собачі	<i>Nyctereutes</i>	<i>procyonoides</i> (adv)	–	–	1
	<i>Canis</i>	<i>aureus</i> (adv), <i>lupus</i> , <i>familiaris</i> (adv)	–	–	2
	<i>Vulpes</i>	<i>corsac</i> («rbu»), <i>vulpes</i>	–	(1)	–
Ursidae — ведмедеві	<i>Ursus</i>	<i>arctos</i> (ext+rbu)	1 (rbu)	1 (ext)	–
Mustelidae — тхореві	<i>Martes</i>	<i>foina</i> (adv), <i>martes</i>	–	–	1
	<i>Mustela</i>	<i>nivalis</i> , <i>erminea</i> (rbu), <i>lutreola</i> (rbu), <i>putorius</i> , <i>eversmanni</i> (rbu), <i>vison</i> (adv)	–	3	1
	<i>Vormela</i>	<i>peregrina</i> (rbu)	–	1	–
	<i>Meles</i>	<i>meles</i> (rbu)	–	1	–
	<i>Lutra</i>	<i>lutra</i> (rbu)	–	1	–
	<i>Felis</i>	<i>catus</i> (adv)	–	–	1
Felidae — котячі	<i>Lynx</i>	<i>lynx</i> (ext+rbu)	1 (rbu)	1 (ext)	–
	Разом	11 родів	20 видів	2	8 (+1)

* ext — вимерлий, rbu — занесений до Червоної книги («rбу» — «на черзі»), adv — адвентивний.

¹ Відомий також як «єнотовидна собака» (тобто «пес єнотоводібний»), що є калькою з російськомовного промислового поняття «собака» як каніда загалом. Автором прийнято позначення виду, вживане у публікаціях О. Корнесєва та ін. (напр., Сахно, 1970) і доволі поширене серед мисливців.

○ *Canis aureus* Linnaeus, 1758 — шакал звичайний

Інвайдер, що увійшов до складу фауни України наприкінці минулого десятиліття (Волох та ін., 1998; Роженко, Волох, 2000; Загороднюк, 2006) і відомий в регіоні поки за однією знахідкою в околицях Артемівська (Волох, 2003 а). Є вказівки про спостереження шакалів у серпні й листопаді 2006 р. в окол. с. Кірнасове Міловського р-ну Луганщини (О. Пасічник, особ. повідомл.). Найближча знахідка — окол. хут. Козачий Веселівського р-ну Ростовщини (1999 р., О. Трунов, особ. повідомл.). При збереженні темпів інвазії може швидко заселити південь регіону.

Canis lupus Linnaeus, 1758 — вовк сірий

Численний вид з огляду на ємність угідь: на сході України мешкає одне з найбільш потужних угруповань виду (Боровик, 2002 а; Загороднюк, 2003 г). Вид помітно набирає чисельність по всіх східних областях, що вимагає заходів з регулювання чисельності (Авдеев, Токарский, 2001). Ріст чисельності вовка визначився зростанням чисельності байбака, що складає основу весняно-літнього живлення цього хижака (Боровик, 2002 а). Чисельність виду в регіоні останнім часом зменшилася (рис. 3) і складає до 300 особин (близько 60 % на Луганщині).

○ *Canis familiaris* Linnaeus, 1758 — пес свійський

Нерідко розглядають у складі *Canis lupus*, проте припускається походження від кількох форм роду *Canis* (Соколов, Россолімо, 1984). Час дивергенції псів від вовкоподібних форм оцінюють у 100 тис. років (Vilá et al., 1997). У фауні регіону від часів перших поселень людини, і наразі чисельність оцінюється мільйонами особин. Формує здичавілі субпопуляційні групи, які об'єднуються у зграї, у тому числі в околицях великих міст і в заповідниках (Тимошенко, 2002). Складає трофічний ресурс для інших хижих, у тому числі як жертва автодоріг.

Vulpes corsac (Linnaeus, 1768) — лисиця степова

Відомий також як «корсак». Рідкісний вид хижих в Україні загалом, колишнє поширення якого сягало Подніпров'я (Сокур, 1961), а сучасне обмежене сходом Луганщини (Боровик, 2002 б; Колесников, Кондратенко, 2004 а). Чисельність не перевищує сотні особин. Один з не багатьох видів, що включений до Червоної книги МСОП, проте не має охоронного статусу в Україні (Загороднюк, 2004), а часто і взагалі не згадується (Корнеев, 1965; Парникоза та ін., 2005).

Vulpes vulpes (Linnaeus, 1758) — лисиця звичайна

Найбільш чисельний вид аборигенних хижих ссавців (Зоря, 2005), загальна кількість якого сягає кількох тисяч особин. В останнє десятиліття сформувалася виразна тенденція до зниження чисельності (у 2–3 рази): якщо у 1995 р. чисельність виду в угіддях Луганщини складала 5451 особину, то у 2005 році — лише 1850 (рис. 3). Один з головних об'єктів спортивного полювання і основний носій сказу в регіоні (Наглов, Зоря, 1996; Наглов, Ткач, 1997; Коробченко, 2006 а-б). Потребує регулювання чисельності, у т. ч. з епідеміологічних міркувань (Зоря, 2005).

Родина Ursidae Fischer, 1817 — ведмедеві. Представляє найбільших хижих континенту, які через постійні конфлікти з людиною за користування природними і контрольованими людиною ресурсами були винищені у більшості регіонів. В Україні і у регіоні — один вид, що внесений до «Червоної книги України» (з 10 червня 2003 р.).

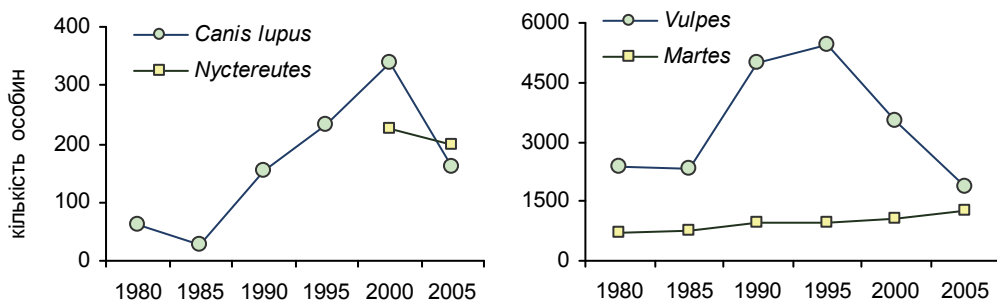

Рис. 3. Зміни чисельності великих хижих ссавців (вовк, енот, лисиця і куниця) на території Луганщини за останні 25 років (за даними статистичної звітності «2тп-мисливство»).

† *Ursus arctos* Linnaeus, 1758 — ведмідь бурий

Колись звичайний вид, що в історичні часи зник з більшої частини України (Сокур, 1961). Останнім часом для регіону не згадують (напр., Зоря, 2005). Відома нещодавня знахідка на півночі Луганщини (Клюєв та ін., 2004), яку автори пов'язують із появою бродячих особин після випусків ведмедів на Курщині («Брянський ліс»). Умов для відновлення популяції немає.

Родина Mustelidae Fischer, 1817 — тхореві. Відомі також під назвою «куницеві» (Абеленцев, 1968). Загалом одна з найкраще досліджених родин (Сулик, 1979; Колесніков, Кондратенко, 2004 б-в). Включає 11 видів, у тому числі шість раритетних (див. табл. 6).

○ *Martes foina* (Erxleben, 1777) — куниця кам'яна

Один з найбільш поширених і чисельних видів родини в регіоні. Звичайний вид на Харківщині (Зоря, 2005). Синантроп (Абеленцев, 1965), що зустрічається як в селищах, так і у містах (тільки за 2006 р. в Луганську на дорогах підібрано 3 особини, збиті автомобілями). Припускається адвентивність і розширення ареалу з півдня в історичні часи (Загороднюк, 2006).

Martes martes (Linnaeus, 1758) — куниця звичайна

Звичайний вид, найбільш чисельний на півночі регіону¹. В історичні часи, коли лісистість була значно вищою, був одним з найхарактерніших хижаків на більшій частині регіону (Чернай, 1853; Мигулін, 1917, 1938), наразі потужні популяції збереглися тільки у зоні заплавних і байрачних лісів (Зоря, 2005; С. Литвиненко, особ. повідомл.). Чисельність стабільна (рис. 3).

Mustela nivalis Linnaeus, 1766 — тхір ласка

Один з найбільш звичайних видів родини тхоревих у регіоні (Сулик, 1979; Тимошенко, 2002; Зоря, 2005). Відносно численний по заповідних куточках і займає широкий спектр біотопів. Веде малопомітний спосіб життя, нерідко (і найлегше реєструється) в зимовий час за слідами на снігу. Попри таку «слідову» помітність (рухову активність), фактична чисельність рідко перевищує 2–3 пари на одну заповідну ділянку (Кондратенко, Боровик, 2001 та ін.).

Mustela erminea Linnaeus, 1758 — тхір горностай

Рідкісний вид, у тому числі на Харківщині (Зоря, 2005), Луганщині (Колесніков, Кондратенко, 2004 в) і Донеччині (Лиманський, Кондратенко, 2002). Тримається заплав, більшість знахідок у басейні Дінця, звідки проникає у степ долинами річок і мережею ярів (Колесніков, Кондратенко, 2004 в)². У заповідниках реєструють регулярно, проте у малій кількості, до 2–3 особин на ділянку; загалом в регіоні мешкає 500–600 особин (Колесніков, Кондратенко, 2004 в).

Mustela lutreola (Linnaeus, 1761) — тхір норка

Після інтродукції американського виду *M. vison* нерідко називають «норка європейська», а у мисливській статистиці обидва види наводяться під спільною назвою «норка вільна». Колись звичайний і численний (Мигулін, 1938), цей вид наразі став рідкісним по всій Україні (Волох, 2004 б), у тому числі і в регіоні (Боровик, 1999; Колесніков, Кондратенко, 2004 в; Зоря, 2005). Щільність не вище 1 екз./1000 га (Колесніков, Кондратенко, 2004 в). Має охоронний статус.

Mustela putorius Linnaeus, 1758 — тхір чорний

Нечисленний вид, у тому числі на Харківщині (Зоря, 2005) і Донеччині (Тимошенко, 2004). Спеціальні публікації практично відсутні і фактичних даних вкрай мало (Колесніков, Кондратенко, 2004 в). На думку О. Зорі (2005), потребує охорони. Схильний до синантропії, у заповідниках нерідко поселяється біля садіб, де полює на свійських тварин (Тимошенко, 2004).

Mustela eversmanni Lesson, 1827 — тхір степовий

Колись типовий мешканець степу та лісостепу, наразі дуже рідкісний (Волох, 2004 а) і внесений до «Червоної книги України». Загалом рівень вивченості низький: для прикладу, на Харківщині вперше вказаний В. Аверіним (1915). Чисельність залежить від рівня доступності основних жертв, серед яких визначну роль грають байбаки і ховрахи (Токарський, 2001), в місцях зникнення яких популяції цього тхора занепадають (Колесніков, Кондратенко, 2004 в; Мороз, 2005).

¹ Як зазначає О. Зоря (2005), у праці А. Лисецького та ін. (1978) цей вид явно пропущено.

² Для заповідників Приазов'я вид згадують як рідкісний (Сиренко, Мартинов, 1998), проте у спеціальних публікаціях його не наводять (напр., Тимошенко, 2002).

○ *Mustela vison* Schreber, 1777 — тхір американський

Через схожість з аборигенним *M. lutreola* відомий також як «норка американська». Адвентивний вид, що проник внаслідок стихійної інтродукції зі звіроферм у другій половині ХХ ст. (Павлов та ін., 1973; Терновский, 1977). Хвиля реєстрацій у природі сталася у 1970–80-х роках, і наразі вид чисельно переважив аборигенну норку (Панов, 2002; Волох, 2004 б). Загалом реєструють нечасто (Волох, 2004 б; Зоря, 2005), на півдні відсутній (Тимошенко, 2002).

Vormela peregusna (Güldenstaedt, 1770) — перегузня звичайна

Рідкісний вид, внесений до «Червоної книги України» (1994). Відомий зі степових районів Харківщини (Зоря, 2005), Луганщини (Колесников, Кондратенко, 2004 а; Мороз, 2005), Донеччини (Сиренко, Мартинов, 1998; Тимошенко, 2002). Наразі чисельність зростає, і загальний рівень щільності на заповідних ділянках досягає 2–3 особин на 1000 га (Колесников, Кондратенко, 2004 в). Уявлення про синантропізацію виду (*ibidem*; Мороз, 2005) є хибними і пов'язані з тим, що вид концентрується у місцях поселення видів-жертв, зокрема ховрахів (*Spermophilus* sp.), які збереглися переважно поблизу селищ, де є пасовищний збій рослинності.

Meles meles (Linnaeus, 1758) — борсук європейський

Найбільший вид тхоревих, один з найкраще досліджених видів хижих (Корнєєв, 1967; Абеленцев, 1968; Дикий, 2002). Попри охоронний статус, вступає об'єктом постійного інтересу з боку бракон'єрів. Звичайний на території усіх областей (Тимошенко, 2002; Колесников, Кондратенко, 2004 в; Зоря, 2005), часом поселяється у культурному ландшафті (Колесников, 2003). В останні десятиліття помітно збільшив чисельність (Дикий, 2001) і заселяє степи (Дикий, 2004).

Lutra lutra (Linnaeus, 1758) — видра річкова

Нечисленний вид, поширений по всій річковій мережі України, більш звичайний на півночі і в Лісостепу і менш чисельний у степовій зоні (Волох, 2003 б). Улюблений об'єкт бракон'єрства, внесений до «Червоної книги України». У регіоні найбільш чисельний на півночі, у степові райони проникає системою приток Дінця (Колесников, Кондратенко, 2004 в; Зоря, 2005). Останнім часом чисельність відновлюється, чому сприяє падіння попиту на хутро; загальна чисельність в регіоні оцінена у понад 250 особин (Колесников, Кондратенко, 2004 в).

Родина Felidae Fischer, 1817 — котячі. Два види, що втрачені у дикому стані в регіоні. Час від часу нічим не стверджені повідомлення про рись надходять з лісів середньої течії Дінця, проте всі вони не є життєздатними. Фактично присутнім є лише свійська форма, що нерідко у літньо-осінній час, а інколи і взимку, мешкає поза урбоценозами.

○ *Felis catus* Linnaeus, 1758 — кіт свійський

Часто вид включають у склад *Felis silvestris* Schreber, 1777 (див.: Павлинов, Россолимо, 1998). Ця форма дивергувала від однієї з близькосхідних або північно-африканських степових форм дикого kota (*Felis silvestris*) близько 4000 років тому (Yamaguchi et al., 2004); нерідко формує гібриди з материнською формою (Пузаченко, 1996). Нерідко формує групи здичавлених форм навіть у заповідниках (Тимошенко, 2002). Один з найвпливовіших хижаків, що регулює чисельність багатьох груп дрібних хребетних у напівприродних екосистемах.

† *Lynx lynx* (Linnaeus, 1758) — рись європейська

Зниклий вид на території всього регіону. За І. Сокуром (1961), цей вид раніше водився у прилеглих до регіону лісах Східного Полісся, проте М. Шарлемань (1920) та О. Мигулін (1938) його для східних теренів України не наводять. Вид зник з території регіону приблизно наприкінці ХІХ століття, очевидно внаслідок зменшення площі лісових угідь та прямого переслідування. Повідомлення резидентів про спостереження рисі в окол. «Святих гір» (1999 р.) є сумнівними. Перспектив для відновлення виду в регіоні (включаючи і Кременські ліси) немає.

Надряд Ungulata — унгуляти

Представлений за сумою усіх даних 17 видами з трьох рядів (табл. 7), у тому числі 9 аборигенних. Група має велике історичне значення як об'єкти полювання (Suidae, Cervidae) та одомашнення (Bovidae, Equidae). Обидва ці фактори виявилися фатальними для більшості видів, і в історичні часи більшість з них зникли або на довгий час скорочували своє поширення за межі регіону (Сокур, 1961; Загороднюк, 2002 а).

Таблиця 7. Таксономічне багатство унгулят (Ungulata) східної частини України за всією сумою даних щодо сучасних місцевих, вимерлих, інтродукованих та свійських форм*

Ряд	Родина	Рід та (у дужках) кількість видів	ext	rbu	adv
Cerviformes	Suidae	<i>Sus</i> (1)	–	–	–
	Cervidae	<i>Cervus</i> (3), <i>Capreolus</i> (2), <i>Alces</i> (1)	1	–	2
	Bovidae	<i>Bos</i> (1), <i>Bison</i> (1), <i>Capra</i> (1), <i>Ovis</i> (2), <i>Saiga</i> (1)	2	–	4
Equiformes	Equidae	<i>Equus</i> (3)	2	–	1
Delphiniformes	Phocoenidae	<i>Phocoena</i> (1)	–	1	–
Разом	5 родин	11 родів, 17 видів	5	1	7

* Статус видів: ext — вимерлий, rbu — занесений до Червоної книги, adv — адвентивний.

Ряд Cerviformes — оленеподібні

В масштабі регіону ряд включає три родини, представлені у дикій фауні шістьма сучасними видами. Це одна з найбільш експлуатованих людиною груп, всі види якої належать до числа «мисливських». У окремі періоди сучасної історії більшість видів зникло з території регіону, зокрема, у період громадянської війни (Мигулін, 1938). Сарна майже не зустрічалася (Чернай, 1853; Загороднюк, 2002 а), а про лося і зовсім не чули. Тепер, ці оленеподібні є невід’ємною частиною теріофауни дослідженого регіону. Всі види цього ряду облікують відповідно до вимог мисливської статистики (Кошель, 2000).

Родина Suidae Gray, 1821 — кабанячі. Представлена у Європі єдиним видом, поширеним по всьому регіону. Свійська і дика форма добре відмінні між собою, проте формують єдиний біологічний вид, а при першій нагоді легко утворюють плодючі гібридні форми (Князев, Никитин, 2004). У деяких регіонах (напр., на Дунаї) здичавіла свійська форма грає значну роль у формуванні генотипу дикого кабана (Волох, 2001; особ. повідомл.).

Sus scrofa Linnaeus, 1758 — кабан дикий

Мисливський вид, що у окремі періоди зазнавав надпотужного антропогенного тиску (Чернай, 1853; Мигулін, 1938). Завдяки охороні та біотехнічним заходам протягом II половини ХХ ст. відновив свою чисельність і став звичайним на Харківщині (Зоря, 2005) і по всій заплаві Дінця (дані автора). Останнім часом загальна чисельність знизилася на 60–65 % (табл. 8). У деяких частинах регіону (насамперед, у більшості степових районів) винищений.

Родина Cervidae Goldfuss, 1820 — оленячі. Загалом у фауні регіону рахується шість видів, у тому числі один зниклий (сарна сибірська: Мигулін, 1938; Загороднюк, 2002 а) і два види, що інтродуковані у ХХ ст. і мають обмежене поширення — олень плямистий і лань. Більшість видів відновлено завдяки розвитку лісомисливських господарств і державних програм, у тому числі заборони полювання та розселення видів з інших місць. Сумарна чисельність оленячих протягом останнього часу суттєво знизилася (в середньому на 64 % за 25 років), і частина видів (зокрема, лось) опинилася на межі зникнення (табл. 8).

○ *Cervus nippon* Temminck, 1838 — олень плямистий

Адвентист, інтродукований з Далекого Сходу у багатьох місцях України (Загороднюк, 2006). Нечисленний у регіоні, відомий з Кременної (Оберто, 1970), Великоанадольського лісу (Мельниченко та ін., 2002 а) та інших лісництв Приазов’я (Мельниченко, Пилипенко, 2006). Для Харківщини (Зоря, 2005) і Луганщини («2тп-мисливство» за 1978–2005 рр.) вид не згадується.

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 — олень благородний

Аборигенний вид, якого в окремі періоди розвитку мисливства винищували в регіоні повністю. Наразі рідкісний на Харківщині (Зоря, 2005). На Луганщині чисельність виду тримається на рівні близько 300–400 особин і має стійку тенденцію до скорочення (табл. 8). На Донеччині в місцях можливого поширення цього виду підтримують популяцію адвентивних *C. nippon* (Мельниченко та ін., 2002 а). Сучасне поширення обмежене, головним чином, територіями мисливських господарств, розташованих по долині Дінця (зокрема, у Кременському ДЛМГ).

Таблиця 8. Зміни чисельності копитних на території Луганщини впродовж останніх 25 років за даними Статистичного бюлетеню про ведення мисливського господарства (форма 2тп–мисливіство)

Вид	1980	1985	1990	1995	2000	2005	1990...2005
<i>Sus scrofa</i>	2910	1984	2571	1987	735	930	– 63,8 %
<i>Cervus elaphus</i>	200	501	481	419	215	262	– 45,5 %
<i>Cervus dama</i>	—	13	—	—	—	—	—
<i>Capreolus capreolus</i>	5000	5390	5509	3825	1863	2146	– 61,0 %
<i>Alces alces</i>	832	663	797	417	44	47	– 94,1 %
Разом	8942	8538	9357	6648	2857	3385	– 63,8 %

○ *Cervus dama* Linnaeus, 1758 — олень лань

Адвентивний, інтродукований у багатьох господарствах України (Загороднюк, 2006). У регіоні поширений обмежено: рідкісний на Харківщині (Зоря, 2005), на Луганщині був на обліку лише у 1985–1989 роках у кількості 10–19 особин. Останнім часом вид в літературі та мисливській статистиці (2тп-мисливіство) згадують рідко (Кошель, 2000; табл. 8). Очевидно, що вид, попри інтерес мисливців до його інтродукції у місцеву фауну, не прижився в регіоні.

Capreolus capreolus (Linnaeus, 1758) — сарна європейська

Найбільш чисельний і поширений вид унгулят, загальна чисельність якого складає в регіоні понад 10 тис. особин. Найбільша популяція мешкає на Харківщині (Зоря, 2005) і у Кременських лісах (Оберто, 1970). У степових районах концентрується у байрачних лісах. Чисельність в регіоні протягом останніх 10–15 років невпинно зменшується: має місце падіння близько 4–5 % популяції щороку (табл. 8). Найбільш популярний об'єкт полювання та браконьєрства.

† *Capreolus pygargus* (Pallas, 1771) — сарна сибірська

Вид зі складною таксономічною історією (Данилкин та ін., 1992). Довгий час розглядався у складі *C. capreolus* (s. l.), проте у основних зведеннях щодо фауни регіону є визнаним видом (Шарлемань, 1920; Мигулін, 1938; Корнеєв, 1965), хоча наразі її не згадують (Зоря, 2005). Аналіз доступних колекційних зразків та описів в літературі засвідчує, що вид був у фауни регіону, проте наразі зник і замінений сарною європейською (Загороднюк, 2002 а).

Alces alces (Linnaeus, 1758) — лось європейський

Нечисленний вид по всьому регіону, в тому числі на Харківщині (Зоря, 2005) та Луганщині (табл. 8). Останніми роками чисельність катастрофічно падає: на Луганщині впродовж останніх 25 років вона знизилася у 25 разів (!), від 1205 особин у 1982 р. до 47 — у 2005 р. Вид зберігся, насамперед, у великих лісових масивах вздовж річкових долин, переважно у басейні Дінця. При збереженні темпів скорочення чисельності вид зникне в регіоні найближчим часом.

Родина Bovidae Gray, 1821 — бикові. Представлена шістьма видами п'яти родів, при цьому всі види не відповідають статусу сучасних аборигенів: три види вимерлі, три є адвентивними (два з них — свійські форми). У зв'язку з крихітними розмірами заповідних ділянок та традиційно великим значенням бикових (як об'єктів полювання) перспектив для відновлення диких популяцій немає (Загороднюк, 1999 д). Натомість, свійські форми є високо чисельними: загалом їх лише на Луганщині майже 1 млн. особин (табл. 9).

○(†) *Bos taurus* Linnaeus, 1758 — бик свійський

Нерідко розглядають у складі єдиного виду з биком первісним, *Bos primigenius* Vojanus, 1827 (напр., Павлинов, Россоломо, 1998) або виділяють в окремий вид (Громов, Баранова, 1981). У дикому стані зник в історичні часи (Сокур, 1961), проте викопні рештки з території регіону невідомі. В одомашненому стані поширений по всьому регіону. Відома здичавіла група безстілових корів (до 50 екз. у 2002–2004 рр.) у Сватівському районі Луганщини.

† *Bison bonasus* (Linnaeus, 1758) — бізон європейський

У дикому стані зник в історичні часи (Сокур, 1961). Хоча зубра нерідко вважають лісовим видом, вони, за Підоплічко (1951) жили і кочували у степах і лісах з полянами, по луках та інших трав'янистих угіддях. Всі місця реакліматизації зубрів в Україні знаходяться поза регіоном дослідження: п'ять в межах Полісся, два — у лісах Карпат (Герус, Крижанівський, 2005).

Таблиця 9. Поголів'я свійських тварин на Луганщині (за даними на 1996 р.: Зборщенко та ін., 1997)

Вид ссавця (свійські форми)	Тисяч особин	Приватний сектор	Вироб- ництво	Зміни чисельності порівняно з 1990 р.
<i>Sus scrofa</i> (свині)	269,2	55 %	45 %	скорочення за 5 років на 60 %
<i>Bos taurus</i> (БРХ)	454,7	21 %	79 %	скорочення за 5 років на 36 %
<i>Ovis aries</i> (вівці)	106,9	54 %	46 %	скорочення за 5 років на 61 %
<i>Equus caballus</i> (коні)	5,5	45 %	55 %	планується зростання до 8 тис.
Разом унгулят *	836,3	36 %	64 %	загальне скорочення на 39 %

* Дані щодо кіз та інших свійських форм унгулят недоступні.

○ *Capra hircus* Linnaeus, 1758 — козел свійський

Одомашнена форма, не виключено гібридогенного походження від різних форм (видів) козлів (див.: Павлинов, Россолімо, 1998), у дикому стані не відома. Широко поширена по всьому регіону як свійська тварина, переважно у приватних господарствах. Даних щодо чисельності немає (оцінюється у щонайменше 10–15 тис.). Здичавілі форми в межах регіону не відомі.

○ *Ovis musimon* Pallas, 1811 — баран муфлон

При широкому трактуванні поняття «вид» входить до складу *O. orientalis* Gmelin, 1774 (Павлинов, Россолімо, 1998). Адвентивний вид, що має точкове поширення по всій Україні, переважно на територіях лісомисливських господарств (Woloch, 2003; Загороднюк, 1999 д, 2006). Рідкісний на Харківщині (Зоря, 2005); з інших регіонів сходу України даних немає.

○ *Ovis aries* Linnaeus, 1758 — баран свійський

Одомашнена форма, яку при широкому трактуванні видів включають у склад виду *O. orientalis* (див. Павлинов, Россолімо, 1998). Дика форма невідома, у культурі поширені повсюдно, у тому числі по всьому регіону досліджень. Чисельність (поголів'я) в регіоні протягом останніх 10–15 років помітно скоротилася (табл. 9; О. Трунов, особ. повідомл.).

† *Saiga tatarica* Linnaeus, 1758 — сайгак

У давні часи сайгак у великій кількості населяв степові і лісостепові райони України, проте був винищений мисливцями приблизно на межі 18–19 століть (Сокур, 1961), чому сприяло поширення вогнепальної зброї. Найближчі збережені від знищення популяції сайгака мешкають у Калмикії та Казахстані. Перспектив для відновлення виду в регіоні немає.

Ряд Equiformes — конеподібні

Розглядається як високо спеціалізована до життя в степах група ссавців (Кэрролл, 1993; Кузьміна, 1997). У літописні часи цей ряд був представлений у місцевій фауні двома видами, що зникли у дикому стані (Сокур, 1961). За Беллом (Bell, 1969; цит. за: Керролл, 1993), «лошади, питаєсь грубоволокнистими травами, делают остальные типы корма более доступными для парнокопытных» (с. 105). Зникнення диких коней стало одним із стартових механізмів редукції степових угруповань (Пучков, 1992 а-б; Загороднюк, 1999 д).

Родина Equidae Gray, 1821 — коневі. Представлена трьома видами однієї родини. Історія диких форм загалом є трагічною: всі вони були винищені людиною і тільки зараз починаються роботи з відновлення природних популяцій, проте вся така активність обмежена наявними (фактично відсутніми!) великими ділянками для формування таких популяцій. Окрім того, взаємини вихідних аборигенних, віддалених родинних і сучасних одомашнених форм коней трактуються вкрай суперечливо, що гальмує досягнення ясності у визначенні їхнього статусу. У складі місцевої фауни всі дикі види втрачено.

† *Equus hemionus* Pallas, 1775 — кінь кулан

У дикому стані зник: вид широко згадують в літописних документах (Сокур, 1961), і він був характерним для нашої фауни до XII–XVI ст. (Підоплічко, 1951). Протягом XX ст. проведено роботи з відновлення популяцій в Україні в місцях, де можливо організувати напіввільне утримання (Ясинецкая, Жарких, 2003), проте в усіх випадках це зроблено за межами регіону.

† *Equus gmelini* Antonius, 1912 — кінь тарпан

Систематика неоднозначна (Кузьміна, 1997; Павлинов, Россолимо, 1998): тарпана розглядають то як здичавілу форму *Equus caballus*, яку протиставляють виду *Equus przewalskii* (Кузьміна, 1997), то як внутрішньовидову форму *Equus przewalskii* Poljakov, 1881 в широкому розумінні (вкл. *caballus*, *sylvestris*, *tarpan*, etc.) (Гептнер, 1955; Гептнер та ін., 1961; Загороднюк, 1999 д), або як окремий вид (Громов, Баранова, 1981). У дикому стані знищений в історичні часи (Сокур, 1961; Загороднюк, 1999 д), наразі популяції відновлюють за рахунок збережених в культурі особин типової форми *przewalski*, проте за межами регіону, що розглядається (Жарких, Ясинецкая, 2003).

○ *Equus caballus* Linnaeus, 1758 — кінь свійський

В широкому розумінні включає більшість форм коня (Громов, Баранова, 1981; Кузьміна, 1997), у тому числі тарпана, *E. gmelini*, хоча останнього нерідко розглядають як окремий вид (Гептнер, 1955; Загороднюк, 1999 д). Останнім часом набуває поширення широка концепція виду коней, за якою під назвою «*Equus caballus*» розуміють більшість форм коня — від диких коней типу тарпана і коня Пржевальського до свійських (див.: Павлинов, Россолимо, 1998). В одомашненому стані поширені повсюдно, лише на Луганщині їх близько 5,5 тис. (табл. 9). Експеримент з напіввільного утримання коней йде у заповідниках Приазов'я (Гельюта та ін., 2002).

Ряд Delphiniformes — дельфіноподібні

Одна з найбільш спеціалізованих груп унгулят, що включає виключно водні форми (кити, дельфіни) і представлена у фауні регіону лише одним видом родини Phocoenidae — фоценою, або дельфіном-азовкою (Клейненберг, 1956; Корнєєв, 1965).

Родина Phocoenidae Gray, 1825 — фоценові. Представлена одним видом.

Phocoena phocoena Linnaeus, 1758 — фоцена звичайна

Відомий також як «морська свиня». Єдиний вид китоподібних у фауні Азовського моря, представлений тут особливою підвидовою формою *P. p. relicta* Abel, 1905 (Клейненберг, 1956; Біркун, 1999). Азовська популяція фоцени є ізольованою від чорноморської і знаходиться у стані депресії через загибель тварин у риболовецьких тенетах (Гольдін, 2004).

Обговорення

Загалом список теріофауни східної України включає 109 видів 25 родин, що були відмічені на теренах цього регіону протягом останніх двох століть (табл. 10). При цьому «базова частина» фауни, до якої тут віднесено аборигенні види, що не мають статусу рідкісних, вразливих або фантомних, включає лише половину цього списку — 53 види (група «bas»). Тобто, лише половина загального списку видів представляє типову для регіону теріофауну. Всі інші види віднесені до груп, присутність яких не визначає сучасне фауністичне обличчя регіону. Навіть якщо цей список доповнити 14-ма видами групи «bas^{tblu}» (аборигени зі статусом рідкісних і зникаючих), то маємо у списку разом 67 видів, тобто лише 61 % формально зареєстрованої для регіону фауни. Значну частку складають види з групи фантомних (11 видів), вимерлих в регіоні (13 видів) і адвентивних (18 видів) (див. табл. 10).

Зміни у природі й на папері

Особливістю будь-якої фауни є те, що вона (фауна) знаходиться у неперервній динаміці, включаючи кормові чи репродуктивні переміщення, сезонні міграції, пульсації меж ареалів, інвазії тощо (Загороднюк, 2001 д, 2003 б; Панов, 2002; Лобков, 2004). Все це розгортається у просторі й часі і закономірно веде до історичних змін фауни, чому сприяє і зміна ландшафтів (Волчанецький, 1952). Звісно, зміни фауни продовжуються і у наш час, проте особливістю сучасних змін є надпотужний антропогенний чинник. Людина знищила багато тварин прямо (переслідування) або опосередковано (знищення біотопів), і значна кількість видів перейшла у ранг формально присутніх у списках, проте фактично відсутніх у природі. Для значної кількості видів маємо ситуацію, коли вид формально присутній у фауні, проте *de facto* його життєздатні популяції на більшій частині території відсутні.

Таблиця 10. Структура теріофауни східної України за статусом присутності і раритетності видів *

Родина	Видів	bas	bas ^{rbu}	fan	fan ^{rbu}	ext	ext ^{rbu}	adv	adv ^{rbu}
Erinaceiformes (1 fam.)	2	1	1	0	0	0	0	0	0
Soriciformes (2 fam.)	9	6	1	1	0	0	1	0	0
Vespertilioniformes (2 fam.)	18	10	3	1	2	0	1	0	1
Leporiformes (1 fam.)	3	1	0	0	0	0	1	1	0
Muriformes non-Muroidea (6 fam.)	15	8	2	4	0	0	0	1	0
Muriformes Muroidea (4 fam.)	25	17	0	3	0	2	0	3	0
Caniformes (4 fam.)	20	6	6	0	0	0	2	6	0
Cerviformes (3 fam.)	13	4	0	0	0	3	1	5	0
Equiformes (1 fam.)	3	0	0	0	0	2	0	1	0
Delphiniformes (1 fam.)	1	0	1	0	0	0	0	0	0
Разом (25 родин)	109	53	14	9	2	7	6	17	1

* Статус видів: у графі «видів» вказано загальну кількість видів у повному списку; bas — аборигенний сучасний, fan — фантомний (неперевірені або помилкові вказівки), ext — аборигенний вимерлий (принаймні в регіоні), adv — адвентивний; індекс «rbu» — занесений до Червоної книги.

Власне, таку ситуацію (принаймні у першому наближенні) дає розрізнення двох вище зазначених груп: «bas» та «bas^{rbu}» (див. табл. 10). Оцінки ці не повні, і друга група має бути найближчим часом (вже за рік, у 3-му виданні ЧКУ) помітно поповнена видами з першої групи (напр., білозубка *Crocidura leucodon*, строкатка *Lagurus lagurus*). Більшість таких видів давно стали раритетами, а в окремих випадках і фантомними, інформація про фактичні знахідки яких не надходила довгий час. Особливо яскравою є ситуація з вечірницею *Nyctalus lasiopterus*, яка формально рахується у фауні регіону (напр.: Денщик, Сулик, 2000; Зоря, 2005), проте не відома навіть у місцях останніх її реєстрацій (Влащенко, 2005).

Результат порівняння списків теріофауни Харківщини нещодавно навів О. Зоря (2005), який показав, що фауна цієї області за 100 років збідніла на 11 видів і збагатилася на 18 видів. На жаль, автор змішував деякі незрівняні процеси: як зміни внаслідок природних і антропогенних процесів у природі, так і зміни наших поглядів на склад фауни (неперевірені вказівки, фантомні види тощо)¹. Також ми часто маємо ситуацію, коли вид формально присутній (напр., у напіввільних умовах), а природні життєздатні популяції фактично зникли. Це, зокрема, можна сказати про більшість видів унгулят: зубрів, оленів, муфлонів, коней (Загороднюк, 2006). Проте особливо яскравою є ситуація з фантомними видами.

«Фантомне різноманіття»

До фантомних автор відносить ті види, згадки про які не стверджені фактичними матеріалами, докладними описами або публікаціями авторитетних зоологів, які можуть впевнено визначати види. Так, у першому виданні «Червоної книги» (1980) ми мали два види (щоправда не з фауни східної України, а з Криму і Закарпаття), що були відомі за непевними реєстраціями. Як «дуже рідкісні», вони були включені у червоні списки, проте подальші дослідження показали, що такі види відсутні в Україні взагалі (*Suncus etruscus* вказували для Криму, *Myotis ikonnikovi* — із Закарпаття). При цьому обґрунтування і видові нариси писали також фахівці, що не застерегло від помилки (Загороднюк, 1996 г.).

Врахування «фантомного різноманіття» веде до невиправданих переоцінок видового багатства фауни. Можна розрізнити три складові: 1) види, що вказувалися помилково і напевно відсутні в регіоні, 2) види, що давно скоротили свої ареали за межі регіону, проте дотепер рахуються (і їх час від часу «спостерігають»), 3) види, що давно визнані відсутніми у фауні регіону і «заміщені» їхніми двійниками. Останнє розглянуто нижче окремо.

¹ Про потребу розрізнення фактичних змін і змін на папері автор писав неодноразово раніше (Загороднюк, 1996 г., 1997, 1999 ж., 2003 в.; Загороднюк, Грищенко, 1999).

Помилкові вказівки є однією з найбільш поширених проблем формування регіональних систематичних списків. Найчастіше такі вказівки виявляються неправильними ідентифікаціями більш звичайних видів, проте довести це можна лише на колекційних зразках (Загороднюк, 1996 г). Серед таких фантомів у регіональній фауні є мідія *Sorex caecutiens*, до них же автор відносить і «знахідки» кажана *Eptesicus nilssonii*, вовчка *Eliomys quercinus*, нориці *Microtus agrestis*, миші *Sylvaemus falzfeini* (докладніше див. вище). Годі казати про кажана *Rhinolophus hipposideros* та *Barbastella barbastellus*, вовчків *Glis glis* та *Muscardinus avellanarius* тощо, яких важко сплутати з іншими видами, хоча для когось це є проблемою. Цікаво, що всі такі повідомлення надходять від «універсальних зоологів» або від фахівців із суміжних спеціальностей (ентомологів, орнітологів, герпетологів).

Другий фактор — скорочення ареалів — також є важливим при оцінках статусу видів. Частина перелічених вище видів може бути віднесена саме до цієї ситуації, проте довести це без колекційних зразків також майже неможливо. Чи були на Харківщині біляк, степова мишівка, два згадані щойно вовчки, інші види дрібних ссавців, яких згадує О. Зоря (2005), тепер довести не можливо. Пульсації ареалів (щоправда всі антропогенні) для того ж регіону докладно показані лише для великих видів — байбака, бобра, кабана, лося, сарни тощо, проте для дрібних видів ссавців вони не відомі або лише припускаються. Врешті, довести відсутність завжди важче, ніж присутність, про що красномовно свідчить нещодавнє «розширення» (або без лапок?) ареалу нориці сибірської на територію Харківщини та відомого ареалу сліпушка (*Ellobius talpinus*) на Луганщині (див. вище).

Третій фактор — збереження у списках «старих» видів — є також поширеним явищем. Суть цієї суто онтологічної задачі, яка не має відношення до оцінок біорізноманіття та його охорони, полягає у збереженні на папері видів, що ревізовані на предмет пошуку двійників. Загалом у фауні України відомо щонайменше 15 двійникових груп (колишніх політипних видів), більшість з яких представлена у східних областях далеко не номінативними формами, а «новими» для нашої фауни видами (Загороднюк, 1993 б, 1998 б, 2005; Загороднюк, Кондратенко, 1999, 2000 та ін.). У більшості випадків, принаймні на рівні регіональних фаун, це вимагає формальної заміни «старої» назви на «нову», що легко робити на основі карт поширення «малих» видів. Проте нерідко, а навіть дуже часто, дослідники продовжують включати до видових списків «старі» види, або навіть «старі» та «нові» одночасно. Особливо яскраво ця історія продовжується із «звичайною полівкою» (*Microtus arvalis* s. lato) та «звичайним їжаком» (*Erinaceus europaeus* s. lato)¹. А найбільш показовою є одна знахідка мишівки у Зачепилівському районі Харківщини, яку (одну і ту саму особину!) протягом одного року згадали в літературі як три різні (усі наявні в Україні) види: *Sicista betulina* (Шевченко, Золотухіна, 2005), *S. severtzovi* (Зоря, 2005), *S. strandi* (ця робота; див. вище).

Врешті, тема фантомних видів і потреб їхньої охорони має бути скорегована через очевидний брак ресурсів для охорони всього одночасно. У тезах щодо впорядкування червоних списків автор зазначав наступне: «Ставлення до фантомних видів. Таксони, ідентифікація та наявність яких у складі фауни регіону сумнівна та популяції яких не можуть бути охоплені моніторингом, до Червоного списку не включаються, однак можуть бути наведені у Додатку до списку з відповідним коментарем...» (Загороднюк, Грищенко, 1999). Не варто охороняти те, чого найімовірніше немає у природі, і що існує лише на папері.

¹ Ще одним прикладом, який вимагає докладного вивчення на фактичному матеріалі, є «лісова миша». Виходячи з відомих ареалів видів групи *Sylvaemus "sylvaticus"* (Загороднюк, 1993 б), власне лісова миша (*S. sylvaticus* s. str.) поширена на схід не далі середньої течії Дінця. Її знахідки в інших місцях, у тому числі у Провальському степу, згадані у дисертації Олександра Кондратенка (2003) і враховані у наших з ним спільних публікаціях (напр., Кондратенко, Загороднюк, 2004) базуються виключно на польових визначеннях і, на жаль, не стверджені ловами у ті сезони, коли ми працювали там разом. Отже, погляди на наявність у одних і тих самих місцезнаходженнях (і в одних і тих самих списках фауни) одночасно трьох видів можуть виявитися помилковими. Подібне дослідження нещодавно проведено автором спільно з М. Русніним (неопубл.): всі визначенні ним як *S. sylvaticus* мишаки у зборах із «Провалля» перевизначено за метричними показниками як дорослих самців *S. uralensis*.

Збагачення фауни

Існує чотири складові збільшення списку видів, тобто фауністичного багатства: 1) виявлення нових дотепер невідомих видів за рахунок вивчення раніше не досліджених груп і раніше не досліджених місцезнаходжень, 2) інтродукція нових видів у склад місцевих угруповань, 3) виявлення криптичного різноманіття при ревізії «звичайних» видів, які виявляються складеними з двох-трьох видів-двійників або аловидів, 4) інвазії із суміжних біомів, що йдуть природним шляхом, проте у кожному разі за сприяння людини. До цього переліку можна додати такий фактор, як пульсації ареалів, завдяки яким окремі види на довгий час зникають, а потім знов з'являються у складі окремих регіональних фаун.

Загалом всі ці фактори ведуть до постійного збільшення списку видів, при цьому темпи зростання списку значно випереджають темпи зникнення видів та темпи вирішення питань з фантомними видами. Окрім того, цей процес посилюється повною або частковою натуралізацією свійських ссавців, які стають закономірним компонентом природних екосистем в окремих районах та в окремі сезони. Нерідко їхня участь у функціонуванні природних комплексів значно перевищує участь місцевих видів (Загороднюк, 2006). Так, на території однієї заповідної ділянки площею до 1 тис. га (наприклад, у «Провальському степу») і типовій щільності популяцій хижих до 1–2 екз./1000 га (Колесніков, Кондратенко, 2004 в) може одночасно мешкати (перебувати) лише 10–20 особин аборигенних видів хижих ссавців, а в літній час тут же буде полювати подібна кількість бродячих псів і котів¹.

Власне тому не виглядає дивним відповідність кількості адвентивних видів (таких 18)² та аборигенних, що внесені до «Червоної книги України» (таких 14), при цьому остання цифра (14) вже протягом найближчого року (з виданням нової версії «Червоної книги України») збільшиться на 5–7 видів. Прислів'я «око за око» отримує нову редакцію: «вид за вид». Очевидно, що «рідкісні аборигени» ще деякий час будуть співіснувати тут з адвентистами, як це було в історії тарпана, проте розміри їхніх популяцій і межі поширення порівнювати дедалі складніше. В кожному разі існує формальне зростання кількості видів за рахунок того, що раритетна частина дикої (місцевої) фауни ще животіє на теренах регіону.

Принципово важливим і з дуже помітними наслідками став процес збагачення фауни шляхом інтродукції чужорідних видів. В усіх випадках це йшло під гаслами покращення (збагачення) мисливських угідь і стосувалося переважно хижих і ратичних (Сокур, 1961; Загороднюк, 2006). Проте результат виявився не таким красивим, як очікувалося на початку цих акцій (Оберто, 1970): формальне збільшення списків йшло на тлі загального зниження абсолютної чисельності популяцій більшості видів. До успішних інтродукцій необхідно віднести єнота уссурійського, норку американську, ондатру, оленя плямистого. Отже, зростання кількості видів йшло кількома ешелонами: первинне — внаслідок зростання кількості виявлених видів, вторинне — за рахунок акліматизацій, третинне — за рахунок ревізії таксономії політипних видів, четвертинне — за рахунок інвазій і зростання участі свійських тварин у природних угрупованнях. Приклади збагачення фауни подано у табл. 11.

Таблиця 11. Приклади збагачення місцевої фауни новими видами ссавців*

Маловідомі види	Інтродуковані види	Виявлені двійники	Інвазійні види
нориця підземна	пес свійський	миша курганцева	миша хатня
мишівка степова	тхір американський	мишак уральський	куниця кам'яна
лис степовий	єнот уссурійський	нетопир пігмей	нориця руда
полівка сибірська	ондатра звичайна	мишівка донська	нетопир середземний
нічниця війчаста	олень плямистий	нічниця північна	шакал звичайний

* Для кожної групи наведено п'ять видів, у порядку їхньої появи у списках фауни.

¹ Ця тема залишається в Україні майже не вивченою, проте певні доробки та ідеї вже сформовано та опубліковано (Полищук, 2003; Загороднюк, 2006, ця праця).

² Аналогічну кількість (збагачення на 18 видів) наводить О. Зоря (2005) для Харківщини.

Великого значення для змін фауни набуло розселення лісових видів мережею лісосмуг (Лисецкий, Хаскин 1952; Писарева, 1955 а; Лисецкий, 1965; Кондратенко, Загороднюк, 2006 б).

Приблизно ті самі фактори визначає О. Зоря (2005) (формулювання подано зі скороченнями): «а) привнесення адвентивних видів; б) реакліматизація та розширення ареалів; в) застосування генетичних методів у діагностуванні видів-двійників; г) підключення спеціалістів різних регіонів і галузей, що давало можливість ретельного вивчення теріофауни».

Критичне різноманіття

Коментуючи чотири наведені вище групи факторів збільшення списку і чотири відповідні їм групи видів, необхідно зазначити, що найбільший внесок у зміну списку внесла ревізія двійникових комплексів. Лише за останні 20 років, чому автор цієї статті приділяв велику увагу у своїх дослідженнях, список фауни суттєво зріс і оновився. Загалом по Україні темпи зростання списку теріофауни складають близько 50 % за століття, тобто один «новий» вид за кожні два роки (Загороднюк, 1998 а-б, 2001 а). Загалом цей темп визначається кількістю наявних полівидових комплексів (колишніх політипних видів), яких у складі теріофауни України є щонайменше 19, завдяки чому ссавці значно випереджають інші групи хребетних, у тому числі нижчих тетрапод за абсолютним числом політипних комплексів (Загороднюк, 2003 в) і птахів — за відносною їх часткою (Загороднюк, Фесенко, 2004).

На рівні регіональної фауни такі зміни почасти закінчуються лише формальною заміною видової назви, що буває і при звичайних номенклатурних ревізіях, хоча насправді найчастіше визначається процесами роздрібнення таксонів. В усіх таких випадках номінативні форми поширені за межами регіону, що розглядається, що формально означає лише зміну назви. У межах регіону такі зміни сталися при ревізії складу трьох груп:

- «звичайних» їжаків (колишні *Erinaceus europaeus* у регіональних списках), що представлені видом *Erinaceus concolor* (Загороднюк, Мишта, 1995);
- «лісових» мишівок (колишні *Sicista betulina* у регіональних списках), що представлені видом *S. strandi* (Загороднюк, 1999 е; Загороднюк, Кондратенко, 2000);
- «звичайних» нориць (колишні *Microtus arvalis* у регіональних списках), що представлені видом *Microtus levis* (Загороднюк, Тесленко, 1986).

Ще у двох групах такі зміни на рівні регіону не відбулися, проте таксономічний обсяг і межі поширення видів виявилися значно вужчими. А це обов'язково необхідно враховувати при порівнянні даних щодо особливостей біології чи екології місцевих видів з географічно віддаленими формами, яких раніше розглядали у межах цих же видів (напр., суміжних європейських, кавказьких чи азійських популяцій):

- «звичайних» мідиць (надвид *Sorex araneus*), представлених у регіоні номінативною формою *Sorex araneus* s. str. (Searle, Wójcik, 1998; Загороднюк, 2005);
- «війчастих» нічниць (надвид *Myotis nattereri*), представлених у фауні регіону номінативною формою *Myotis nattereri* s. str. (Horáček et al., 2000);
- «вусатих» нічниць (надвид *Myotis mystacinus*), представлених у фауні регіону номінативною формою *Myotis mystacinus* s. str. (Загороднюк, 1999 а);
- «водяних» нічниць (надвид *Myotis daubentonii*), представлених у фауні регіону номінативною формою *Myotis daubentonii* s. str. (Matveev et al., 2005);
- «звичайних» вуханів (надвид *Plecotus auritus*), представлених у фауні регіону номінативною формою *Plecotus auritus* s. str. (Загороднюк, 1999 б);
- «рябих» ховрахів (надвид *Spermophilus suslicus*), представлених у регіоні номінативною формою *Spermophilus suslicus* s. str. (Загороднюк, Федорченко, 1995);
- «звичайних» борсуків (надвид *Meles meles*), представлених у регіоні номінативною формою *Meles meles* s. str. (Sumiński, 1989; Барышников, Потапова, 1990);
- «звичайних» сарн (надвид *Capreolus capreolus*), представлених у сучасній фауні регіону номінативною формою *Capreolus capreolus* s. str. (Загороднюк, 2002 а).

Окрім всього цього часто не врахованого таксономічного різноманіття, в регіоні існує кілька двійникових пар (колишніх видів), які представлені морфологічно дуже подібними або й не відмінними за морфологічними ознаками видами. Серед них, переважно, найдрібніші ссавців нашої фауни, що нерідко формують широкі зони симпатрії:

- група «вусатих» нічниць представлена у фауні регіону, окрім *Myotis mystacinus*, видом-двійником *Myotis brandtii* (Vlaschenko, Naglov, 2005);
- група «звичайних» вуханів імовірно представлена в регіоні, окрім *Plecotus auritus*, видом *Plecotus austriacus* (Загороднюк, 1999 б; Zagorodniuk, 2001);
- група «звичайних» нетопирів, окрім *Pipistrellus pipistrellus*, представлена тут видом *Pipistrellus pygmaeus* (Петрушенко та ін., 2002; Загороднюк та ін., 2002 г);
- група «степових» мишівок, яка, окрім *Sicista subtilis*, представлена тут аловидом *Sicista severtzovi* (Загороднюк, Кондратенко, 1999, 2000);
- група «звичайних» нориць, яка, окрім виду *Microtus levis*, представлена тут його видом-двійником *Microtus obscurus* (Загороднюк, 2002 б, 2007);
- група «лісових» мишей, окрім *Sylvaemus sylvaticus*, представлена тут більш поширеним видом *Sylvaemus uralensis* (Кондратенко, Загороднюк, 2004).

Отже, фауна регіону містить доволі значну частку видів, таксономія яких на рівні регіону або загалом по ареалу була переглянута. На рівні регіонального списку видів 3 види формально лише змінили свої назви, принаймні 8 видів розглядаються наразі у значно вужчих межах, 6 видів мають у складі регіональної фауни своїх двійників. Загалом це 15 проблемних груп і 23 види (3+8+6x2), при тому усі аборигенні, що складає більше третини (23/68) основного списку аборигенної фауни (група «bas» у вище поданих викладах).

Зникнення видів

За літописний період фауна регіону втратила 13 видів, у тому числі 6 видів, що внесені в останнє видання «Червоної книги України», проте давно скоротили межі свого поширення настільки, що зникли на теренах східної частини України. Це торкнулося більшості систематичних груп (див. табл. 10), у тому числі мідисцеподібних (1 вид), кажанів (1), зайцеподібних (1), гризунів (2), хижих (2), оленеподібних (3), конеподібних (2). Загалом це становить 12 % від повного контрольного списку фауни (від 109 видів), а якщо не рахувати фантомні та адвентивні види (109–11–18 = 80) — то це складатиме 16,3 %, тобто майже шосту частину (!) загального реконструйованого списку аборигенної фауни¹.

Причини зникнення видів в регіоні мають переважно антропогенний характер. Особливо значні зміни відбулися у тих групах, які увійшли у прямий конфлікт з людиною (хижаки, дикі коні), або мали велике значення як об'єкти полювання (усі копитні та великі гризуни), або мешкали у місцезнаходженнях, які найбільш інтенсивно освоювала людина, у тому числі в заплавах (напр., хохуля) або у цілинних степах (більшість гризунів). Не менш вагомими стали зміни структури екосистем. Тут необхідно розглядати чотири найбільш суттєвих фактори, які слідує один за одним: 1) знищення видів із середовищотвірною функцією, 2) фрагментація і втрата біотопів, 3) втрата кормової бази, 4) конфлікт з адвентистами.

¹ Варто зазначити, що будь-який аналіз причин зникнення видів, наявність яких перед тим не доведена, є хибним кроком при аналізі змін фауни. Так, запропоновані О. Зорею (2005) пояснення причин зникнення аборигенних і особливо фантомних видів є дуже довільними: «хохуля руська, очевидно, не «витримала» перепромислу...; підковик малий, ... пергач північний, очевидно, були ... чутливими до різних факторів: втрата поселень, зменшення кормових запасів, пряме винищення...; заєць білий, очевидно, не зміг пристосуватися в регіоні досліджень після активного зведення лісів...; вовчки сірий і ліскулька ..., очевидно, не витримали антропогенного навантаження». Змішуючи фантомні, аборигенні та адвентивні види, а також фактичні зміни фауни (зникнення, інтродукції) зі змінами наших поглядів на її склад (виявлення рідкісних видів і двійників), цей автор робить висновок про те, що «результати проведених нами досліджень показують зміни видового складу теріофауни у бік зростання видового багатства ссавців ... в регіоні досліджень майже на 30 %». Краще не стало, і пишатися нам немає чим!

Знищення видів є закономірним результатом розвитку мисливства. Особливо яскраво це проявлялося у періоди воєн, коли значна частина населення, голодного і озброєного, використовувала ресурси «мисливської фауни» за прямим призначенням. Проте і останнім часом ситуація не змінилася у зв'язку з розвитком спортивного та трофейного полювання, яке наразі є фактично некерованим (див. табл. 8). В усіх випадках об'єктами полювання стають види із середовищевірною функцією, до яких необхідно віднести, насамперед всі види «копитних» (коні, тури, олені, свині) та великих гризунів (байбаки, бобри), окрім власне втрати цієї частини фауни, призвело до втрати їхніх екосистемних функцій. Часткове відновлення популяцій деяких мисливських видів (всі місцеві види оленеподібних) має тимчасовий характер (див., напр., вище про нову редукцію популяцій лося) і у більшості випадків є точковим (переважно території лісомисливських господарств та природних заповідників, площа яких у кожному разі не більша 5 % території регіону).

Фрагментація і втрата біотопів торкнулися більшості груп, а найбільше — видів зі степового фауністичного ядра (Загороднюк, 1999 е; Кондратенко, Загороднюк, 2006 б). Зникнення макрофауни призвело до вторинних вимирань видів, залежних від життєдіяльності «товстошкірих» (Пучков, 1992 а-б). Одним із видимих наслідків цього стали «резерватогенні сукцесії» (Тимошенко, 2006; Русин, 2006 та ін.), тобто докорінна зміна рослинності навіть за умов заповідання внаслідок зникнення ключових фітофагів. Формальне збільшення кількості знахідок деяких рідкісних видів у всіх докладно проаналізованих випадках має місце лише внаслідок посилення активності у пошуках таких видів та відноситься до ділянок з помірним випасом свійських копитних (див. вище). Окрім того, фрагментація веде до старту не тільки таких процесів, як порушення просторової структури популяцій, але й зростання інбридингу. Катастрофічне скорочення ареалів і чисельності ховрахів (Кондратенко, Загороднюк, 1999; Загороднюк, Кондратенко, 2006 б) визначається обома цими факторами.

Втрата кормової бази стала загальною проблемою всіх консументів. Наразі особливо потерпають від цього фактора ті групи тварин, які є консументами II порядку, як комахоїдні, так і м'ясоїдні. Тут варто нагадати графічну модель, зображену на обкладинці монографії Є. Шварца (2004): звуження основи піраміди веде до автоматичного зростання частки вразливих видів на вершині піраміди. Закономірним результатом цього стало те, що у списках Червоної книги опинилися 4 з 10 аборигенних видів надряду комахоїдних (1 зник), 7 з 18 видів кажанів (1 зник), 8 з 14 аборигенних хижих ссавців (2 зникли), а також комахоїдні види гризунів (напр., мишівки) та єдиний вид дельфінів. Ситуація з рослиноїдними краща, проте й вони зазнають значних впливів. Так, однією з причин згасання чисельності лосів в Україні, окрім пресу мисливців, є зміна вікової структури деревостанів і очевидне зменшення частки молодих шпилькових дерев (В. Межжерін, особ. повідомл.).

Конфлікт з адвентистами. Суть його полягає у тому, що адвентивні види претендують на ті самі і з кожним роком все менші ресурси (і просторові, і трофічні), що й аборигени (Загороднюк, 2006). Адвентивні види дуже легко і швидко завойовують усі синантропні і квазіприродні місцезнаходження, звідки так само легко проникають у природні комплекси. Зважаючи, що площа власне природних територій вже давно досягла (зверху вниз) законодавчо відведених їм 3 % території країни, можна бути абсолютно впевненими у тому, що адвентисти мають переваги, даровані людиною. Варто сказати, що ті самі фактори, які для аборигенів виступають факторами фрагментації (дороги, лісосмуги, канали), для адвентистів є екологічними руслами розселення, а їхня нерідко добре виражена схильність до синантропії дозволяє їм переживати в тіні людини різні несприятливі умови. Наприклад, пацюки і хатні миші формують сезонні екзантропні популяції (Громов, 1995; Загороднюк, 1996 а), а зиму переживають далеко не у зимовому лісі та поза пресом куніць і сов.

Врешті, нагадаю думку, сформовану у працях П. Пучкова (1992 а-б): загальна взаємопов'язаність видів як компонентів фауністичних угруповань веде до закономірних процесів: первинні вимирання макрофауни, індуковані людиною, завершуються вторинними і третинними вимираннями. Те, що були знищені коні, вже тоді означало, що через яких-небудь сто років у Червону книгу потраплять ховрахи і нориці, а за ними їхні хижаки.

Охоронний статус видів

Це дослідження дозволяє впорядкувати список аборигенної теріофауни із зазначенням потреб охорони окремих видів (табл. 12). Таблицю доповнено двома видами з точно не визначеним статусом (адвентивність куни кам'яної і нетопира Куля в межах регіону лише припускається, хоча загалом має місце очевидна експансія обох цих видів на терени Східної Європи загалом). Для усіх видів вказано охоронні відзнаки згідно із «червоними книгами» МСОП та України, додатками до Бернської конвенції та регіональними червоними списками Харківської (X) і Луганської (Л) областей. Для кожного виду вказано бальні оцінки чисельності на три періоди дослідження, у тому числі прогноз на майбутнє.

Таблиця 12. Аборигенні види ссавців східної України, їхній охоронний статус та оцінки змін чисельності протягом трьох століть (на середину XIX, XX та XXI ст. за всією сумою даних)

Таксони			Червоні списки *				Століття**		
Ряд	Родина	Вид	IUCN	Bern	ЧКУ	Per.	19	20	21
Erinaceiformes	Erinaceidae	<i>Erinaceus concolor</i>	–	3	–	Л	2	3	2
		<i>Hemiechinus auritus</i>	–	рек.	3	–	2	1	0
Soriciformes	Talpidae	<i>Desmana moschata</i>	VU	2	1	–	2	0	0
		<i>Talpa europaea</i>	–	–	–	Л	3	2	2
	Soricidae	<i>Crocidura suaveolens</i>	–	2	–	Л	3	2	1
		<i>Crocidura leucodon</i>	–	2	–	Л	2	1	0
		<i>Sorex minutus</i>	–	2	–	Л	2	2	1
		<i>Sorex araneus</i>	–	2	–	–	3	2	2
		<i>Neomys anomalus</i>	–	2	3	–	2	1	0
		<i>Neomys fodiens</i>	–	2	–	X Л	2	1	1
Vespertilioniformes	Vespertilionidae	<i>Myotis nattereri</i>	–	2	3	–	1	1	1
		<i>Myotis mystacinus</i>	–	2	–	Л	1	1	1
		<i>Myotis brandtii</i>	–	2	–	X	1	1	0
		<i>Myotis daubentonii</i>	–	2	–	X Л	3	2	1
		<i>Myotis dasycneme</i>	VU	2	3	X	2	1	0
		<i>Plecotus auritus</i>	–	3	–	X Л	2	1	1
		<i>Nyctalus lasiopterus</i>	LR	2	3	–	1	0	0
		<i>Nyctalus leisleri</i>	LR	2	3	–	2	1	1
		<i>Nyctalus noctula</i>	–	2	–	X	3	2	2
		<i>Pipistrellus pipistrellus</i>	–	3	–	Л	1	2	2
		<i>Pipistrellus pygmaeus</i>	–	2	–	Л	2	2	2
		<i>Pipistrellus nathusii</i>	–	2	–	X Л	3	2	2
		<i>Pipistrellus kuhlii</i>	–	2	3	–	0	2	3
		<i>Eptesicus serotinus</i>	–	2	–	X	1	2	2
		<i>Vespertilio murinus</i>	–	2	–	X Л	1	1	1
Leporiformes	Leporidae	<i>Lepus europaeus</i>	–	3	–	–	3	2	1
		<i>Lepus timidus</i>	–	3	1	–	1	0	0
Muriformes	Sciuridae	<i>Sciurus vulgaris</i>	–	3	–	–	2	2	2
		<i>Spermophilus suslicus</i>	–	2	–	Л	3	2	1
		<i>Spermophilus pygmaeus</i>	–	–	–	–	3	2	1
		<i>Marmota bobak</i>	–	–	–	X Л	2	3	1
	Castoridae	<i>Castor fiber</i>	NT	3	–	X Л	2	2	1
	Gliridae	<i>Dryomys nitedula</i>	–	3	–	Л	2	2	2
	Sminthidae	<i>Sicista severtzovi</i>	–	рек.	(3)	Л	1	1	0
		<i>Sicista subtilis</i>	–	2	3	–	2	1	1
		<i>Sicista strandi</i>	–	рек.	–	Л	2	1	1

Таксони			Червоні списки *				Століття**			
Ряд	Родина	Вид	IUCN	Bern	ЧКУ	Per.	19	20	21	
	Allactagidae	<i>Allactaga major</i>	–	рек.	2	–	2	1	1	
	Spalacidae	<i>Spalax microphthalmus</i>	–	–	–	–	3	2	2	
	Cricetidae	<i>Cricetulus migratorius</i>	–	–	–	X	2	1	1	
		<i>Cricetus cricetus</i>	–	2	–	X Л	2	1	1	
	Arvicolidae	<i>Ellobius talpinus</i>	–	рек.	–	Л	2	1	1	
		<i>Lagurus lagurus</i>	–	–	–	Л	3	1	0	
		<i>Myodes glareolus</i>	–	–	–	–	1	2	3	
		<i>Arvicola amphibius</i>	–	–	–	–	3	2	1	
		<i>Terricola subterraneus</i>	–	–	–	–	1	1	1	
		<i>Microtus socialis</i>	–	–	–	–	1	0	0	
		<i>Microtus levis</i>	–	–	–	–	2	2	2	
		<i>Microtus obscurus</i>	–	–	–	–	2	2	2	
		<i>Microtus oeconomus</i>	–	3	–	–	1	1	1	
		Muridae	<i>Micromys minutus</i>	–	–	–	Л	2	2	1
			<i>Apodemus agrarius</i>	–	–	–	–	2	3	3
			<i>Sylvaemus sylvaticus</i>	–	–	–	–	2	2	2
			<i>Sylvaemus uralensis</i>	–	–	–	–	3	3	3
	<i>Sylvaemus tauricus</i>		–	–	–	–	2	2	2	
	<i>Mus spicilegus</i>		–	–	–	–	2	3	3	
	<i>Rattus rattus</i>		–	–	–	–	1	0	0	
Caniformes	Canidae	<i>Canis lupus</i>	–	2	–	–	3	2	1	
		<i>Vulpes corsac</i>	–	–	–	Л	1	1	0	
		<i>Vulpes vulpes</i>	–	–	–	–	2	3	3	
	Ursidae	<i>Ursus arctos</i>	–	2	+	–	1	0	0	
	Mustelidae	<i>Martes foina</i>	–	3	–	–	1	2	2	
		<i>Martes martes</i>	–	3	–	Л	2	1	1	
		<i>Mustela nivalis</i>	–	3	–	–	2	1	1	
		<i>Mustela erminea</i>	–	3	4	–	2	1	1	
		<i>Mustela lutreola</i>	EN	2	2	–	2	1	0	
		<i>Mustela putorius</i>	–	3	–	–	2	2	1	
		<i>Mustela eversmanni</i>	–	2	3	–	1	1	1	
		<i>Vormela peregusna</i>	–	2	2	–	1	1	1	
		<i>Meles meles</i>	–	3	2	–	3	2	2	
		<i>Lutra lutra</i>	NT	2	2	–	1	1	1	
		<i>Lynx lynx</i>	NT	3	2	–	1	0	0	
	Cerviformes	Suidae	<i>Sus scrofa</i>	–	3	–	–	2	2	1
		Cervidae	<i>Cervus elaphus</i>	–	3	–	–	2	1	1
<i>Capreolus capreolus</i>			–	3	–	–	3	2	1	
<i>Capreolus pygargus</i>			–	–	–	–	2	0	0	
<i>Alces alces</i>			–	3	–	Л	2	1	0	
Bovidae		<i>Bos taurus</i>	–	–	–	–	1	0	0	
		<i>Bison bonasus</i>	EN	3	5	–	1	0	0	
		<i>Saiga tatarica</i>	–	–	–	–	0	0	0	
Equiformes	Equidae	<i>Equus hemionus</i>	–	–	–	–	1	0	0	
		<i>Equus gmelini</i>	–	–	–	–	2	0	0	
Delphiniformes	Phocoenidae	<i>Phocoena phocoena</i>	VU	2	1	–	2	2	1	

* У колонці щодо Бернської конвенції («Bern») позначено: «2» — Додаток II, «3» — Додаток III, «рек.» — вид рекомендовано у бернські списки згідно із виданням «Свавці України під охороною Бернської конвенції» ** Відносна чисельність: 1 — рідкісний, 2 — нечисельний, 3 — звичайний вид.

Подяки

Я щиро вдячний О. Кондратенкові за численні спільні експедиції і камеральні дослідження ссавців. Дякую усім колегам, які допомагали на різних етапах підготовки цього зведення, у тому числі: А. Вербіну, О. Годлевській, О. Зорі, М. Коробченко, М. Колеснікову, В. Наглову, Є. Писанцю, А. Сагайдаку, О. Трунову. Численні особисті повідомлення мені надали В. Артющенко, А. Волох, І. Ємельянов, С. Литвиненко, В. Мартинов, В. Межжерін, В. Наглов, О. Пасічник, Д. Пилипенко, В. Сіренко, Є. Скоробогатов, В. Тимошенко, М. Товпинець, О. Трунов, Б. Шефтель, що також сприяло успіху підготовки цього зведення. Моя велика подяка за постійну підтримку цих досліджень проф. І. Ємельянову.

Література

- Абеленцев В. І. До екології кам'яної куніци на Україні // Наземні хребетні України. — Київ, 1965. — С. 35–44.
- Абеленцев В. І. Куницеві. — Київ: Наукова думка, 1968. — 280 с. — (Фауна України. Том 1. Випуск 2).
- Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora // Підоплічко І. Г. (ред.). Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, випуск 1. — С. 70–228.
- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera // Підоплічко І. Г. (ред.). Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, випуск 1. — С. 229–446.
- Аверин В. Г. Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. — Харьков, 1915. — № 1. — С. 13–35.
- Аверин В. Г., Штамм М. Г. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине // Труды Харьковского тов-ва дослідників природи. — 1927. — Том 50, випуск 2. — С. 51–53.
- Авдеев А., Токарский В. Распространение и численность волка на территории Харьковской и смежных областей // Novitates Theriologicae. — 2001. — Pars 4. — 34. — (Школа-семинар «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн» (с. Селезівка, Україна)).
- Атамась Н., Товпинець М. Ссавці в живленні хижих птахів на Луганщині: загальний огляд даних // Теріофауна сходу України / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 260–267. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Барышников Г. Ф., Потапова О. Р. Изменчивость зубной системы барсуков (*Meles, Carnivora*) фауны СССР // Зоологический журнал. — 1990. — Том 69, № 9. — С. 84–97.
- Бахтадзе Г. Б., Анистратов Д. Н., Журавец Т. В. Рукокрылые севера Ростовской области // Флора, фауна и микобиота государственного музея-заповедника М. А. Шолохова. — Вешенская: ООО Изд-во «Юг», 2004. — С. 191–193.
- Безродный С. В. Распространение сонь (Rodentia, Gliridae) на Украине // Вестник зоологии. — 1991. — Том 25, № 3. — С. 45–50.
- Біркун О. «Бернські» види китоподібних у Червоній книзі України // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 171–177. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Боровик Е. Н. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — С. 80.
- Боровик Е. Н. Состояние популяции волка (*Canis lupus*) в восточных регионах Украины // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002 а. — № 1 (45). — С. 150–153.
- Боровик Е. Н. Корсак *Vulpes corsac* (Carnivora, Canidae) на территории Украины // Вестник зоологии. — 2002 б. — Том 36, № 2. — С. 95–96.
- Боровик Е. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь» // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 212–216. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 8).
- Булатова Н. Ш., Быстракова Н. В., Щипанов Н. А., Орлов В. Н. Кариологическая дифференциация обыкновенной бурозубки *Sorex araneus* L. бассейна Верхней и Средней Волги (Insectivora, Mammalia) // Доклады Академии наук. — 1999. — Том 366, № 3. — С. 416–419.
- Быстракова Н. В., Ермаков О. А., Титов С. В. Хромосомный маршрут на Среднем Дону // Вестник ВОГиС. — 2005. — Том 9, № 1. — С. 67–69.
- Вальх Б. С. О новом виде мыши (*Mus sergii* sp. nova) // Труды Харьковского товариства дослідників природи. — Харків, 1927. — Том 50, випуск 2. — С. 49–50.
- Виноградов Б. С. Нахождение в южной России рода *Pitymys* // Известия Петроградской областной станции защиты растений. — Петроград, 1922. — Том 3. — С. 7–10.

- Виноградов Б. С. Материалы по динамике фауны мышевидных грызунов СССР (Исторический обзор массовых размножений). — Ленинград, 1934. — 62 с.
- Влащенко А. С. Материалы к фауне рукокрылых Харьковской области // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть: Матеріали Всеукраїнської зоологічної конференції. — Кривий Ріг: І.В.І., 2001. — С. 146–148.
- Влащенко А. С. Современное состояние и динамика населения рукокрылых (Chiroptera, Vespertilionidae) национального парка «Гомольшанские леса» // Plecotus et al. — 2005. — Том 8. — С. 8–16.
- Влащенко А. С., Наглов А. В. Зимовки рукокрылых (Chiroptera: Vespertilionidae) в искусственных пещерах северо-востока Украины // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: біологія. — 2006. — Випуск 3 (№ 729). — С. 168–175.
- Волох А. М. Влияние интродукции на формирование полиморфного генотипа диких кабанов на Украине // Структура і функціональна роль тваринного населення в природних і трансформованих екосистемах. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 124–125.
- Волох А. Появление шакала в Украине и его современное распространение // Охотник. — 2003 а. — № 8. — С. 14–15.
- Волох А. М. Сучасне поширення видри (*Lutra lutra* L., 1758) в Україні та її чисельність // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Фіз.-мат. та біол. науки. — 2003 б. — № 1. — С. 1–7.
- Волох А. М. Сучасний стан популяцій степового тхора (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) в Україні // Науковий вісник Ужгородського університету Серія Біологія. — 2004 а. — Випуск 15. — С. 105–109.
- Волох А. Поширення і чисельність європейської норки (*Mustela lutreola* L., 1766) в Україні // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2004 б. — Випуск 38. — С. 118–128.
- Волох А. М., Архипчук В. А., Гулай В. И. и др. Особенности динамики численности зайца-русака на территории УССР // Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана / Под ред. В. А. Топачевского. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 19–34.
- Волох А. М., Рожченко Н. В., Лобков В. А. Первая встреча обыкновенного шакала (*Canis aureus* L.) на юго-западе Украины // Исследования многообразия животного мира. — Одесса: Астропринт, 1998. — С. 187–188. — (Научные труды Зоол. музея Одесского университета. Том 3).
- Волчанецкий И. Б. О формировании фауны птиц и млекопитающих молодых полезащитных полос в засушливых районах левобережной Украины // Труды НИИ биологии Харьковского государственного университета. — 1952. — Том 16. — С. 7–25.
- Воронцов Н. Н., Боежкоров Г. Г., Межжерин С. В. и др. Систематика лесных мышей подрода *Sylvaemus* Кавказа (Mammalia, Rodentia, *Apodemus*) // Зоологический журнал. — 1992. — Том 71, Выпуск 3. — С. 119–131.
- Воронцов Н. Н., Ляпунова Е. А., Белянин А. Н. и др. Сравнительно-генетические методы диагностики и оценки степени дивергенции видов-двойников обыкновенных полевков *Microtus arvalis* и *M. epiroticus* // Зоологический журнал. — 1984. — Том 63, выпуск 10. — С. 1555–1565.
- Гелюта В. П., Генюв А. П., Ткаченко В. С., Минтер Д. В. Заповідник «Хомутовський степ». План управління. — Київ: Академперіодика, 2002. — 40 с.
- Гептнер В. Г. О тарпанах // Зоологический журнал. — 1955. — Том 34, № 6. — С. 1404–1423.
- Гептнер В. Г. Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И. Вредные и полезные звери районов полезащитных насаждений. — Москва: МГУ, 1950. — 452 с.
- Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Парнокопытные и непарнокопытные. — Москва: Высшая школа, 1961. — 776 с. — (Млекопитающие Советского Союза; Том 1).
- Герус К., Крижанівський В. Сучасний стан популяцій зубра в Україні // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2005. — Випуск 39. — С. 110–113.
- Гиренко Л. Л. К вопросу о распространении черной крысы в УССР // Труды Зоологического музея Киевского университета. — Київ, 1950. — Том 2. — С. 75–95.
- Годлевська Л. Лилики і пергачі: *Vespertilio* et *Eptesicus* // Міграційний статус кажанів в Україні / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 2001. — С. 73–76. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Годлевская Л. В., Петрушенко Я. В., Кондратенко А. В. Новые находки ночницы Наттерера (*Myotis nattereri*) на территории восточной и южной Украины // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 52.
- Голіцинський В. Вухатий їжак (*Hemiechinus auritus* Gmel.) в околицях Маріуполя // Збірник праць Зоологического музея АН УРСР. — Київ, 1929. — Випуск 7. — С. 27–28.
- Гольдін П. Стратегія дослідження структури популяцій морської свині *Phocoena phocoena relicta* Abel, 1905 (Cetacea, Phocoenidae) у водах України: порівняння вибірок з різних джерел // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2004. — Випуск 38. — С. 107–117.

- Громов И. М. Род крысы — *Rattus Fischer*, 1802 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 259–271.
- Громов И. М., Баранова Г. И. (ред.). Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность). — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — 468 с.
- Данилкин А. А., Марков Г. Г., Штуббе К. и др. Изменчивость и таксономия // Соколов В. Е. (ред.). Европейская и сибирская косули: систематика, экология, поведение, рациональное использование и охрана. — Москва: Наука, 1992. — С. 22–63.
- Денищик В. А., Сулик В. Г. Список хребетних Луганської області (Довідник-посібник для студентів природничо-географічного факультету). — Луганськ, 2000. — 50 с.
- Делеган І. В., Делеган І. І., Делеган І. І. Біологія лісових птахів і звірів / За ред. І. В. Делегана. — Львів: Поллі, 2005. — 600 с.
- Дикий І. Обґрунтування зміни охоронного статусу борсука в Україні // Матеріали школи-семінару «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн» (Селезівка, 15–17 грудня 2000 р.). — Київ, 2001. — Р. 50–52. — (Novitates Theriologicae; Pars 4).
- Дикий І. В. Аналітичний огляд наукових праць з проблем біології борсука (*Meles meles* L.) // Вісник Луганського педагогічного університету. Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 154–170.
- Дикий І. В. Борсук (*Meles meles* L., 1758) на заході України (морфологія, поширення, екологія, охорона): Автореф. дис... канд. біол. наук: 03.00.08 / Ін-т зоології НАН України. — Київ, 2004. — 20 с.
- Дулицький А. І. Млекопитающие Крыма. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2001. — С. 1–224.
- Дулицький А. І., Чирний В. І., Алексеев А. Ф. и др. К экологии насекомыхных Левобережной Украины // Первое Всесоюзное совещание по биологии насекомоядных млекопитающих (Новосибирск, 1992). — Москва, 1992. — С. 49–50.
- Жарких Т. Л., Ясинецкая Н. И. Динамика популяции лошади Пржевальского в зоне Чернобыльской АЭС // Чтения памяти А. А. Браунера: Материалы III международной научной конференции. — Одесса: Астропринт, 2003. — С. 195–197.
- Загороднюк И. В. Кариотип, систематическое положение и таксономический статус *Pitymys ukrainicus* // Вестник зоологии. — 1988. — Том 22, № 4. — С. 50–55.
- Загороднюк И. В. Кариотипическая изменчивость 46-хромосомных форм полевков группы *Microtus arvalis* (Rodentia): таксономическая оценка // Вестник зоологии. — 1991 а. — Том 25, № 1. — С. 36–45.
- Загороднюк И. В. Систематическое положение *Microtus brevirostris* (Rodentiformes): материалы по таксономии и диагностике группы "arvalis" // Вестник зоологии. — 1991 б. — Том 25, № 3. — С. 26–35.
- Загороднюк И. В. Политипические Arvicolidae Восточной Европы: таксономия, распространение, диагностика. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1991 в. — Препринт № 10.91. — 64 с.
- Загороднюк И. В. Особенности географического распространения и уровни численности *Terricola subterraneus* на территории СССР // Зоологический журнал. — 1992. — Том 71, выпуск 2. — С. 86–97.
- Загороднюк И. В. Таксономия и распространение серых полевков (Rodentiformes: Arvicolini) фауны Украины // Млекопитающие Украины. — Киев: Наукова думка, 1993 а. — С. 63–76.
- Загороднюк И. В. Идентификация восточноевропейских форм *Sylvaemus sylvaticus* (Rodentia) и их географическое распространение // Вестник зоологии. — 1993 б. — № 6. — С. 37–47.
- Загороднюк И. Новые для европейской части Российской Федерации виды грызунов (Rodentiformes) // Вестник зоологии. — 1994. — Том 28, № 6. — С. 73.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы: Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996 а. — Том 30, № 1–2. — С. 28–45.
- Загороднюк И. О «находке» *Microtus socialis* в Полесье и северной границе его ареала в Восточной Европе // Вестник зоологии. — 1996 б. — Том 30, № 4–5. — С. 102.
- Загороднюк І. Природна історія пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Україні // Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини / Під ред. В. Костюшина. — Київ, 1996 в. — С. 228–231. — (Матеріали Української республіканської наради; Київ, грудень 1995).
- Загороднюк И. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестник зоологии. — 1996 г. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк І. Концепція «гарячих територій» і збереження біорозмаїття // Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь / За ред. Т. Гардашук. — Київ: Стило, 1997. — С. 59–68.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998 а. — № 4. — С. 180–186.

- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді Національної академії наук України. — 1998 б. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І. Помилкові вказівки виду *Myotis mystacinus* з території України // Вестник зоології. — 1999 а. — Том 33, № 3. — С. 110.
- Загороднюк І. Вухань звичайний — *Plecotus auritus*. Вухань австрійський — *Plecotus austriacus* // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999 б. — С. 61–71. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Загороднюк І. Мишівка лісова — *Sicista betulina* // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999 в. — С. 138–143. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Загороднюк І. Контрольний список теріофауни України // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999 г. — С. 202–210. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Загороднюк І. В. Зміни фауни унгулят України в історичні часи // Вестник зоології. — 1999 д. — Supplement 11. — С. 91–97. — (Кінь Пржевальського (*Equus przewalskii* Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу. Матеріали VI Міжнародного симпозиуму).
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999 е. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Заповідання та некомпенсовані втрати біоти як складові червонокнижного майбуття // Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні (Мат-ли міжнар. науково-практичної конференції). — Рахів, 1999 ж. — С. 124–131.
- Загороднюк І. Роди звірів східноєвропейської фауни та їх українські назви. Частина 1. Загальні положення. Комахоїдні, кажани та хижі // Вісник Національного науково-природничого музею НАН України. — 2001 а. — Випуск 1. — С. 113–131.
- Загороднюк І. Контрольний список родів і видів кажанів України // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001 б. — С. 42–46. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк І. Склад та історичні зміни фауни хижих ссавців України // Матеріали Школи-семінару «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн». — Київ, 2001 в. — С. 14–17. — (Novitates Theriologicae; Pars 4).
- Загороднюк І. В. Номенклатура и система рода *Arvicola* // Водяная полевка. Образ вида / Под ред. П. А. Пантелеева. — Москва: Наука, 2001 г. — С. 174–192. — (Серия: Виды фауны России и сопредельных стран).
- Загороднюк І. Міграції кажанів: суть явища, базові поняття, методи дослідження // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001 д. — С. 8–20. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк І. В. Аловиди сарни (*Capreolus*): природа відмінностей між ними і статус популяцій з України // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002 а. — № 1 (45). — С. 206–222.
- Загороднюк І. В. Польовий визначник дрібних ссавців України. — Київ, 2002 б. — 60 с. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 5).
- Загороднюк І. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы: Сообщение 2 // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». — 2002 в. — Том 4. — С. 130–140.
- Загороднюк І. В. Транзитивные таксономические системы и их структура у сусликов (*Spermophilus*) // Доповіді НАН України. — 2002 г. — № 9. — С. 185–191.
- Загороднюк І. В. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації // Вестник зоології. — 2003 а. — Том 37, № 6. — С. 29–38.
- Загороднюк І. В. Інвазія як шлях видоутворення // Доповіді НАН України. — 2003 б. — № 10. — С. 187–194.
- Загороднюк І. В. Види нижчих тетрапод України: у природі та на папері // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2003 в. — Випуск 33. — С. 80–90.
- Загороднюк І. В. Волки в Украине: человек на фоне волка // ЭКЗО. — Киев, 2003 г. — № 1. — С. 20–25.
- Загороднюк І. Наземні хребетні України та їх охоронні категорії (довідник для семінарів з зоології, екології, та охорони природи). — Ужгород: Ліра, 2004. — 48 с.
- Загороднюк І. Біогеографія критичних видів ссавців Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 5–27.
- Загороднюк І. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 18–47. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 8).
- Загороднюк І. Узгоджена генетична, біогеографічна та морфологічна диференціація у еволюційно молодих видів: аналіз групи *Microtus "arvalis"* (Mammalia) // Доповіді НАН України. — 2007. — № 3. — (у друці).

- Загороднюк И., Атамась Н. Морфологическая дифференциация хомяков (Cricetidae) Восточной Европы: диагностический вес признаков и структура таксономический отношений // Доповіді НАН України. — 2005. — № 4. — С. 153–160.
- Загороднюк И., Годлевська Л. Кажани в колекціях зоологічних музеїв України: огляд і фенологічний аналіз даних // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 122–156. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк И., Годлевська О. Бібліографія наукових праць Олександра Кондратенка // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 322–326. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Загороднюк И. В., Грищенко В. М. Тези до положення про національні червоні списки в Україні // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку). — Канів, 1999. — С. 127–132.
- Загороднюк И., Кондратенко О. Аловиди «бернських» видів гризунів // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 192–197. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Загороднюк И. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоологии. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк И., Кондратенко О. Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — № 30. — С. 106–118.
- Загороднюк И., Кондратенко О. Хохла в басейні Сіверського Дінця: стан угідь, фактори згасання і перспективи відновлення популяції // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006 а. — С. 189–201. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Загороднюк И., Кондратенко О. Сучасне поширення і стан популяції ховрахів (*Spermophilus*) на сході України // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006 б. — С. 211–214. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Загороднюк И., Мерзликин И. *Microtus oeconotus* (Mammalia) в сообществах мелких млекопитающих припойменных экосистем Ворсклы (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 1994. — Том 28, № 6. — С. 45.
- Загороднюк И. В., Мишта А. В. О видовой принадлежности ежей рода *Erinaceus* Украины и сопредельных стран // Вестник зоологии. — 1995. — № 2–3. — С. 50–57.
- Загороднюк И., Негода В. Нетопири: *Pipistrellus* та *Hypsugo* // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 65–72. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк И. В., Тесленко С. В. Виды-двойники надвида *Microtus arvalis* на Украине. Сообщение 1. Распространение *Microtus subarvalis* // Вестник зоологии. — 1986. — № 3. — С. 34–40.
- Загороднюк И. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестник зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Загороднюк И., Фесенко Г. Двійникові таксономічні комплекси серед птахів фауни Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2004. — Випуск 15. — С. 5–19.
- Загороднюк И. В., Наглов В. А., Зоря А. В. Современное распространение *Mus spicilegus* в Слобожанской Украине // Вестник зоологии. — 1995. — № 5–6. — С. 75.
- Загороднюк И. В., Боескоров Г. Г., Зыков А. Е. Изменчивость и таксономический статус степных форм мышей рода *Sylvaemus* (*falzfeini* — *fulvipectus* — *hermonensis* — *arianus*) // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 5–6. — С. 37–56.
- Загороднюк И., Кондратенко О., Боровик Є. Види комаходних — кандидати до Бернських списків // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 179–181. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Загороднюк И., Годлевська Л., Тищенко В., Петрушенко Я. Кажани України та суміжних країн: керівництво для польових досліджень. — Київ, 2002 а. — 110 с. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 3).
- Загороднюк И., Киселюк О., Полищук І., Зеніна І. Бальні оцінки чисельності популяцій та мінімальна схема обліку ссавців // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002 б. — № 30. — С. 8–17.
- Загороднюк И., Кондратенко О., Домашнінець В. та ін. Хохла (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця. — Київ, 2002 в. — 64 с. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 4).
- Загороднюк И. В., Петрушенко Я. В., Кондратенко О. В., Пилипенко Д. В. Видовий склад та чисельність кажанів Національного природного парку «Святі Гори» (східна Україна) // Вестник зоологии. — 2002 г. — Том 36, № 6. — С. 60.
- Зайцев М. В. Использование метода таксономического моделирования для оценки внутривидового разнообразия у ежей рода *Erinaceus* L. (Mammalia, Insectivora) // Теріологіческие исследования / Под ред. Ф. Н. Голенищева и Н. А. Никулиной. — Санкт-Петербург, 2002. — Выпуск 1. — С. 43–68.

- Зборченко Н. Ф., Осадчий В. А., Стегний А. Я. и др. Система ведения животноводства // Система ведения агропромышленного производства Луганской области на период 1997–2005 гг. / Под ред. Акименко Б. В., Ена Е. К., Ткаченко В. Г. — Луганск, 1997. — С. 417–544.
- Зоря А. В. К вопросу о прогнозировании численности хомяковых в Харьковской области // Хомяковые фауны Украины (фаунистика, систематика, экология и практическое значение) / В 6 частях. — Киев: Ин-т зоологии АН УССР, 1987. — Часть 3 (Препринт № 87.8). — С. 6–11.
- Зоря А. В. Видовое разнообразие млекопитающих в Харьковской области и Украине // Матеріали наукових читань, присвячених 70-річчю ... проф. О. П. Крапивного. — Харків: ХДПУ, 1999. — С. 18.
- Зоря О. В. Фауністичні комплекси гризунів Харківської області України // Біологія та валеологія (Збірка наукових праць). — Харків: ХДПУ, 2001 а. — Випуск 4. — С. 58–71.
- Зоря А. В. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus*) в Украине: прежние и современные данные о численности вида // Вестник зоологии. — 2001 б. — Том 35, № 5. — С. 102.
- Зоря О. Ссавці Харківської області та їх видове багатство // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 155–164.
- Клейнберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промышленного исследования. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.
- Клюев В. С., Колесников М. О., Кондратенко О. В. Новая находка бурого ведмедя (*Ursus actor* [sic]) на теренах Східної України // Вестник зоологии. — 2004. — Том 38, № 6. — С. 82.
- Князев С. П., Никитин С. В. Филогенез и таксономические взаимоотношения внутривидовых форм свиней *Sus scrofa* (Suidae) // Зоологический журнал. — 2004. — Том 83, № 1. — С. 105–118.
- Ковалева И. М., Тараборкин Л. А. Современный статус и распространение *Barbastella barbastellus* (Chiroptera, Vespertilionidae) в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 3. — С. 79–84.
- Ковальская Ю. М., Тихонов И. А., Тихонова Г. Н. и др. Новые точки находок хромосомных форм мышовок группы *subtilis* и описание *Sicista severtzovi cimlanica* subsp. n. (Mammalia, Rodentia) из среднего течения Дона // Зоологический журнал. — 2000. — Том 79, № 8. — С. 954–964.
- Колесников М. А. Барсук (*Meles meles*) в антропогенном ландшафте города Луганска (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2003. — Том 37, № 3. — С. 22.
- Колесников А. М., Кондратенко А. В. Новые находки хоря-перевязки, *Vormela peregusna*, и лисицы-корсака, *Vulpes corsac*, в Луганской обл. // Вестник зоологии. — 2004 а. — Том 38, № 5. — С. 46.
- Колесников М., Кондратенко О. Історія досліджень хижих ссавців Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2004 б. — Випуск 38. — С. 21–42.
- Колесников М. А., Кондратенко А. В. Современное состояние популяций редких хищных млекопитающих семейства Mustelidae на юго-востоке Украины // Ученые записки Таврического национального университета. Серия Биология, Химия. — 2004 в. — Том 17 (56), № 2. — С. 121–129.
- Кондратенко А. В. *Terricola subterraneus* (Mammalia) в Луганской области // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 1–2. — С. 63.
- Кондратенко А. В. Курганчиковая мышь (*Mus spicilegus*, Mammalia) в восточных регионах Украины // Вестник зоологии. — 1998 а. — Том 32, № 5–6. — С. 133–136.
- Кондратенко А. В. Фауна рукокрылых Луганской области // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998 б. — С. 139–145. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 1).
- Кондратенко О. В. Перша знахідка нетопира середземноморського (*Pipistrellus kuhli*) на Луганщині (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 3. — С. 96.
- Кондратенко О. Рукокрылые степных районов Луганщины // Міграційний статус кажанів в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 2001. — С. 118. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Кондратенко А. В. Теріологіческие исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 19–24.
- Кондратенко О. В. Мікротеріофауна Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів: Автореферат дисертації канд. біол. наук. — Київ: Інститут зоології НАНУ, 2003. — 20 с.
- Кондратенко О. Історія досліджень мікротеріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 8–17. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Кондратенко А. В., Боровик Е. Н. Теріологіческие исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2001. — № 11 (43). — С. 55–62.
- Кондратенко О. В., Джос О. А. Новая находка вухатого їжака (*Hemiechinus auritus*) на теренах Східної України // Вестник зоологии. — 2004. — Том 38, № 5. — С. 84.

- Кондратенко О., Загороднюк І. Степові гризуни як кандидати до Бернських списків // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 185–191. — (Праці Теріологічної Школи; Випуск 2).
- Кондратенко А. В., Загороднюк І. В. Находки *Neotys fodiens* в «Провальской степи» (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 4. — С. 78.
- Кондратенко О. В., Загороднюк І. В. Склад і структура схожості мікротеріофаун заповідних ділянок східної частини України // Ученые записки Таврического национального университета. Серия Биология, Химия. — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 82–89.
- Кондратенко О., Загороднюк І. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006 а. — С. 120–135. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Кондратенко О., Загороднюк І. Зональні фауністичні угруповання дрібних ссавців східної України та їх історичні зміни // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006 б. — С. 167–173. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Кондратенко О., Мельниченко Б. Нові данні до поширення деяких рідкісних видів ссавців (Mammalia) у Донецько-Приазовських степах (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 6. — С. 26.
- Кондратенко А. В., Товтинец Н. Н. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 95–98.
- Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л., Тимошенко В. А. Особенности питания ушастой совы (*Asio otus*) в Донецко-Донских и Приазовских степях // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2001. — № 6 (38). — С. 116–120.
- Кондратенко О., Петрушенко Я., Годлевська О. Результати дослідження фауни кажанів (Chiroptera, Mammalia) долини середньої течії Сіверського Дінця як аспект створення нових об'єктів ПЗФ // Перспективи розвитку Луганщини в контексті екологічних проблем України та світу: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Луганськ 2002 а. — С. 20–21.
- Кондратенко А. В., Колесников М. А., Соловьева Т. В. Современное состояние фауны рукокрылых Луганского заповедника // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія Біологічні науки. — 2002 б. — № 7 (51). — С. 89–98.
- Кондратенко О. В., Кузнецов В. Л., Золотухіна С. І. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-приазовських степах // Заповідна справа в Україні. — 2003. — Том 9, випуск 2. — С. 30–33.
- Кондратенко О., Пилипенко Д., Д'яков В. Особливості розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 165–168.
- Корнеев О. П. Визначник звірів УРСР. — Київ: Радянська школа, 1952. — 216 с.
- Корнеев О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Радянська школа, 1965. — 236 с.
- Корнеев О. П. Борсуک. Екологія та використання в мисливському господарстві. — Київ: Урожай, 1967. — 80 с.
- Коробченко М. Екологія природно-вогнищевих інфекцій за участю ссавців на Луганщині // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006 а. — С. 276–290. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 7).
- Коробченко М. Динаміка появи *Lyssavirus* у містах: антропогенна трансмісія з природних вогнищ // Сучасні екологічні проблеми та молодь III: Матеріали Міжвузівської наукової конференції (Запоріжжя, 21–22 листопада 2006 р.). — Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2006 б. — Частина 4. — С. 72–75.
- Кошель В. Рослинний і тваринний світ Луганської області (біологічне різноманіття) // Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні (19–20 червня 2000 р.). — Київ, 2000. — С. 113–116.
- Кузьмина И. Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. — С.-Петербург, 1997. — 224 с. — (Труды ЗИН РАН; Том 273).
- Кэрролл Р. *Perissodactyla* // Кэрролл Р. Классификация позвоночных (Приложение) // Кэрролл Р. Палеонтология и эволюция позвоночных: Пер. с англ. — Москва: Мир, 1993. — Том 3. — С. 96–105.
- Лавренченко Л. А. Палеонтология и зооархеология // Котенкова Е. В., Булатова Н. Ш. (ред.). Домовая мышь: происхождение, распространение, систематика, поведение. — Москва: Наука, 1994. — С. 9–13.
- Лиманский С. В., Кондратенко А. В. Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 25–28.
- Лина П. Научные названия европейских видов рукокрылых // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 159–161. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 1).

- Лисецкий А. С. Об источниках заселения лесными грызунами искусственных насаждений Левобережной Украины // Вестник Харьковского университета. Серия биологическая. — Харьков: ХГУ, 1965. — Выпуск 1. — С. 108–109.
- Лисецкий А. С., Куниченко А. А. К фауне летучих мышей (Chiroptera) Харьковской области // Труды научно-исследовательского института биологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — Харьков, 1952. — Том 16. — С. 87–92.
- Лисецкий А. С., Хаскин В. В. Экологический очерк мышевидных грызунов в районе Мариупольской лесопытной станции // Труды НИИ биологии Харьковского государственного университета. — 1952. — Том 16. — С. 73–86.
- Лисецкий А. С., Кривицкий И. А., Есилевская М. А., Холуляк Ю. К. Методические указания для проведения полевой практики студентов 2 курса по зоологии позвоночных. — Харьков: РИГ ХГУ, 1978. — 49 с.
- Лихачев Г. Н. Распространение сонь в Европейской части СССР // Фауна и экология грызунов. — Москва: МГУ, 1972. — Выпуск 11. — С. 71–115.
- Лобков В. А. Причины и особенности динамики ареалов некоторых млекопитающих // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Биология, Химия». — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 3–11.
- Малыгин В. М. Систематика обыкновенных полевок. — Москва: Наука, 1983. — 208 с.
- Межжержин С. В. Лесные мыши рода *Sylvaemus* Ognev et Vorobiov, 1924 фауны Украины // Млекопитающие Украины (Сборник научных трудов). — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 55–63.
- Межжержин С. В., Загороднюк И. В. Новый вид мышей рода *Apodemus* (Rodentia, Muridae) // Вестник зоологии. — 1989. — Том 23, № 4. — С. 55–59.
- Мельниченко Б., Пилипенко Д. Фауна млекопитающих и птиц Федоровского лесничества и его окрестностей // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 301–308. — (Праці Теріологічної школи, випуск 7).
- Мельниченко Б. Г., Пилипенко Д. В., Ширяев С. В. Результаты акклиматизации пятнистого оленя (*Cervus nippon*) в Великоанадольском лесу // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002 а. — № 1. — С. 226–229.
- Мельниченко Б., Пилипенко Д., Ширяев С. Чисельність та розподіл крота звичайного у Великоандольському лісовому масиві // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002 б. — Випуск 30. — С. 70–75.
- Мигулин А. А. О нахождении вечерницы большой *Nyctalus maximus* Fatio в пределах Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. — Харьков, 1915. — № 5. — С. 6.
- Мигулин А. А. Млекопитающие Харьковской губернии. — Харьков, 1917. — 74 с.
- Мигулин А. А. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus* Pall.) осенью 1924 года в Харьковской губернии // Захист рослин. — 1925. — Ч. 1–2 (Березень). — С. 57–59.
- Мигулин А. А. Крапчатые суслики Украины. — Полтава, 1927 а. — 6 с.
- Мигулин А. А. Мыши северо-восточной Украины (бывшая Харьковская губерния) — (Muridae) // Труды Харьковского общества испытателей природы. — 1927 б. — Том 50, выпуск 2. — 31 с.
- Мигулин А. А. Обзор грызунов Украины. — Харьков, 1928 а. — 15 с.
- Мигулин А. А. Сони, слепыши, мышовки, тушканчики и зайцы Северо-Восточной Украины (бывшей Харьковской губернии) // Захист рослин. — Харьков, 1928 б. — № 3–4 (за 1927–28 г.). — 12 с. — (Серія: «Отдельные оттиски из журнала»).
- Мигулін О. О. Новий підвид миші лісової малої (*Sylvimus silvaticus charkovensis* subsp. n.) з Харківської області // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1936. — № 17. — С. 53–57.
- Мигулін О. О. Курганчикова миша (*Mus sergii* Valch) як вид // Збірник праць Зоологічного музею. — 1937. — № 20. — С. 115–120.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Милютин Н. Г. Водяная полевка и природные очаги туляремии пойменно-болотного типа на Левобережье Украины // Природные и трудовые ресурсы Левобережной Украины и их использование: Материалы 2-й межведомственной научной конференции. — Москва: Недра, 1966. — Том 7. — С. 303–308.
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Мороз В. А. Современное состояние популяций редких видов позвоночных животных Провальской степи и их сохранение в системе заповедных территорий местного значения // Біорізноманітність Луганського природного заповідника НАН України. — Луганськ: Елтон–2, 2005. — С. 193–204. —

- (Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. Біологічні науки. Спеціальний випуск № 56 (79). Пам'яті О. В. Кондратенка).
- Наглов В. А. Распространение и численность *Sylvaemus sylvaticus* (Rodentia, Muridae) в Харьковской области // Вестник зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 87–89.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1. Видовой состав и структура сообществ // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 4–5. — С. 46–52.
- Наглов В. А., Зоря А. В. Очаги сylvaticкого бешенства в Харьковской области // Актуальные вопросы профилактической медицины: Материалы научно-практической конференции / Харьковская обл. СЭС. — Харьков, 1996. — С. 108–111.
- Наглов В. А., Зоря А. В. Распространение полевки-экономки (*Microtus oeconomus*, Mammalia) в Харьковской области // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 1–2. — С. 82.
- Наглов В. А., Ткач Г. Е. Эпизоотии бешенства диких и одомашненных животных как единый эпизоотический процесс // Актуальные проблемы теоретической и прикладной эпидемиологии (Материалы юбилейной конференции, ноябрь, 1997 г.). — Харьков, 1997. — С. 128–131.
- Наглов В. А., Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л. Сообщества мелких млекопитающих в поймах рек Восточной Украины // Зоологический журнал. — 2003. — Том 82, № 5. — С. 639–647.
- Наглов В., Ткач Г., Зоря А. Землеройки Харьковской области, их эктопаразиты и эпизоотическое значение // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 175–185.
- Оберто В. И. Кременские леса прежде и теперь // Охраняйте родную природу: Сборник статей. — Донецк: Изд-во Донбасс, 1970. — С. 85–96.
- Огнев С. И. Звери СССР и прилежащих стран (звери Восточной Европы и Северной Азии). — Москва, Ленинград: АН СССР, 1948. — Том 6. — 559 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР: дополнения. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 190 с. — (Сборник трудов Зоологического музея МГУ; Том 38).
- Павлинов И. Я., Борисенко А. В., Крускоп С. В., Яхонтов Е. Л. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Московского ун-та, 1995 а. — Часть II: Non-Rodentia. — 336 с. — (Сборник трудов Зоологического музея МГУ. Том 32).
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Московского ун-та, 1995 б. — Ч. 1. Rodentia. — 240 с. — (Сборник трудов Зоологического музея МГУ. Том 32).
- Павлов М. П., Корсакова И. Б., Лавров Н. П. Акклиматизация охотничье-промысловых зверей и птиц в СССР. — Киров: Волго-Вятское книжн. изд-во, 1973. — Часть 1. — 536 с.
- Панов Г. Динаміка ареалів та чисельності напівводяних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — Випуск 30. — С. 119–132.
- Пантелеев П. А. Грызуны Палеарктики: состав и ареалы. — Москва: ИПЭЭ РАН, 1998. — 118 с.
- Панченко С. Г., Самчук Н. Д. Список позвоночных Ворошиловградской области (Методич. для зоол. пединст.). — Ворошиловград, 1973. — С. 1–32.
- Парникоза И. Ю., Годлевская Е. В., Шевченко М. С., Иноземцева Д. Н. Фауна Украины: охранные категории (справочник). — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2005. — 60 с.
- Петрушенко Я. В., Годлевська О. В., Загороднюк І. В. Дослідження населення кажанів в заплаві Сіверського Донця // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 121–124.
- Підопличка І. Г. Підсумки досліджень погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1937. — № 19. — С. 101–170.
- Підопличко И. Г. [Крупные растительоядные] Млекопитающие // Підопличко И. Г. О ледниковом периоде. — Киев: Изд-во АН Укр. ССР, 1951. — Том 2. — С. 25–91.
- Писарева М. Е. Позвоночные животные Велико-Анадольского леса // Научные записки Днепропетровского ун-та. — 1955 а. — Том 48. — С. 205–213.
- Писарева М. Е. Распределение грызунов в искусственных лесах юго-востока Украины // Научные записки Днепропетровского ун-та. Серия: Сб. работ Биол. фак-та. — 1955 б. — Том 51. — С. 53–66.
- Покин'черета В. Ф., Загороднюк І. В., Постава Т., Лабоха М., Покин'черета В. В. Нічниця довговуха та кажан північний (Mammalia, Chiroptera) на заході України // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 6. — С. 115–120.
- Полищук И. К. Изменения в териофауне заповедника «Аскания-Нова» за 100-летний период // Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Териологического общества). — Москва, 2003. — С. 271.

- Пузаченко А. Ю. Изменчивость некоторых черепных признаков у *Felis silvestris*, *Felis lybica* и *Felis catus* (Mammalia, Felidae) // Зоологический журнал. — 1996. — Том 75, выпуск 7. — С. 1078–1085.
- Пузаченко А. Ю., Власов А. А. Роющая деятельность обыкновенного слепыша *Spalax microphthalmus* (Rodentia, Spalacidae) // Зоологический журнал. — 1993. — Том 72, выпуск 11. — С. 91–103.
- Пучков П. В. Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 2. Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестник зоологии. — 1992 а. — Том 26, № 1. — С. 58–66.
- Пучков П. В. Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 3. Перепромысел, «недопромысел» и другие факторы // Вестник зоологии. — 1992 б. — Том 26, № 4. — С. 73–81.
- Редкие и исчезающие растения и животные Украины / В. И. Чопик, Н. Н. Щербак (ред.). — Киев: Наукова думка, 1988. — 256 с.
- Решетник Е. Г. Матеріали до вивчення систематики, географічного поширення та екології сліпаків (Spalacinae) в УРСР // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1941. — № 24. — С. 23–95.
- Роженко М. В., Волох А. М. Поява шакала звичайного (*Canis aureus*) на півдні України // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 1. — С. 125–129.
- Русин М. О некоторых особенностях резерватогенных сукцессий в степных заповедниках (на примере териофауны) // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 234–239. — (Праці Теріологічної школи; Випуск 8).
- Сахно И. И. Охотничье хозяйство и охрана животных // Охраняйте родную природу: Сборник статей. — Донецк: Изд-во Донбасс, 1970. — С. 122–142.
- Сахно И. И. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине // Вестник зоологии. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно И. И. Материалы к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Селезнів М. Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонового вивчення дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во Комісії прир.-геогр. краєзнавства ВУАН, 1932. — Випуск 1. — С. 77–79.
- Селезньов М. Ю. Поширення вихухолі на Україні та матеріали до її біології // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1936. — № 17. — С. 25–36.
- Сивков В. В. Некоторые эколого-физиологические особенности крапчатого и малого сусликов на границе ареалов в Харьковской области // Вопросы экологии наземных позвоночных. По материалам IV экологической конференции. — Москва: Высшая школа, 1962. — Том 6. — С. 137–138.
- Силантьев А. А. Зоологические исследования и наблюдения 1894–96 годов // Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством профессора Докучаева. — С.-Петербург, 1898. — Том 4, выпуск 2. — 180 с.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (Аннотированный список видов) // Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные могилы». — Киев: Фитосоцицентр, 1998. — Выпуск 1. — С. 63–82.
- Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского заповедника // Флора и фауна заповедников. — Москва, 1992. — Выпуск 48. — С. 45–46.
- Скоробогатов Е. В. Оценка Кременских озёр (пойма Северского Донца) как выхухолевых угодий // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1. — С. 128–131.
- Соколов В. Е., Башенина Н. В. (ред.). Обыкновенная полевка: виды-двойники *Microtus arvalis* Pallas, 1779 и *M. rossiaemeridionalis* Ognev, 1924. — Москва: Наука, 1994. — 432 с.
- Соколов В. Е., Россолимо О. Л. Систематика и изменчивость // Бибииков Д. И. (ред.). Волк: происхождение, систематика, морфология, экология. — Москва: Наука, 1984. — С. 21–50.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоологический журнал. — 1986. — Том 65, выпуск 11. — С. 1684–1692.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. О видовой самостоятельности мышовки Штранда (Rodentia: Dipodidae) // Зоологический журнал. — 1989. — Том 68, выпуск 10. — С. 95–106.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх географічне значення. — Київ: Радянська школа, 1960. — 212 с.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Сомов Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. — Харьков, 1897. — 680 с.
- Стрелков П. П. Соотношение полов в сезон вывода потомства у взрослых особей перелетных видов летучих мышей (Chiroptera, Vespertilionidae) Восточной Европы и смежных территорий // Зоологический журнал. — 1999. — Том 78, № 12. — С. 1441–1454.

- Стрелков П. П., Ильин В. Ю. Рукокрылые (Chiroptera, Vespertilionidae) юга Среднего и Нижнего Поволжья // Фауна, систематика и эволюция млекопитающих (рукокрылые, грызуны) // Труды Зоологического института АН СССР. — Ленинград, 1990. — Том 225. — С. 42–167.
- Сулик В. Г. Куны Луганского заповедника и его окрестностей // Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих. — Москва: Наука, 1979. — С. 343–344.
- Темботова Ф. А., Кононенко Е. П. Морфологические отличия между *Erinaceus roumanicus* Barrett-Hamilton (1900) и *E. concolor* Martin (1838) (Insectivora, Erinaceidae) Кавказа // Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Териологического общества): Материалы Международного совещания (6–7 февраля 2003 г., Москва). — Москва, 2003. — С. 345–346.
- Терновский Д. В. Биология куницеобразных. — Новосибирск: Наука, 1977. — 280 с.
- Тесленко С. В. К методике диагностики и изучения ареалов видов-двойников обыкновенной полевки // Тезисы докладов Всесоюзного совещания по проблеме кадастра и учета животных мира. — Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1989. — Часть 1. — С. 96–97.
- Тимошенко В. А. Хищные млекопитающие заповедника «Хомутовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 192–194.
- Тимошенко В. А. Черный хорь и перевязка в заповеднике Хомутовская степь // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: Биология, Химия. — Симферополь, 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 198–202.
- Тимошенко В. Редкие наземные млекопитающие заповедника Хомутовская степь в условиях антропогенного пресса // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 240–244. — (Праці Териологічної школи; Випуск 8).
- Тихонова Г. Н., Тихонов И. А., Богомолов П. Л., Полякова Л. В. К экологии видов-двойников *Microtus arvalis* Pallas, 1779 и *Microtus rossiaemeridionalis* Ognev, 1924 (Rodentia, Cricetidae) в Цимлянских песках // Известия Академии наук. Серия Биологическая. — 1999. — № 3. — С. 309–318.
- Тищенко В. Лилик пізній — *Eptesicus serotinus* // Ссавці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — С. 81–90. — (Праці Териологічної Школи, випуск 2).
- Токарський В. А. Байбак и другие виды рода сурки. — Харьков, 1997. — 304 с.
- Токарский В. А. Степной хорек (*Mustela eversmanni*) в степном биоценозе Восточной Украины // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 3. — С. 78.
- Токарский В. А. Историческое изменение ареала и численности степного сурка (*Marmota bobak* Mull. 1776) в Украине // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Биология, химия». — Симферополь, 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 173–185.
- Токарский В. А., Карташов А. В., Зубатов Ю. М., Козыра П. С. Поселения речного бобра (*Castor fiber*) на северо-востоке Украины // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Біологічні науки. — 2002. — № 1 (45). — С. 104–109.
- Топацкий В. А. Слепышовые (Sralacidae). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Том 3. Млекопитающие. Випуск 3).
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наукова думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Чернай А. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест составленная, преимущественно по наблюдениям сделанным во время ученой экспедиции, совершенной в 1848 и 1849 годах. Фауна млекопитающих и птиц. — Харьков, 1853. — Выпуск 2. — 44 с.
- Шарлемань М. Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостерегання ссавців (Mammalia) України. — Київ: Всеукр. кооп. вид. союз (Вукоопспілка), 1920. — 83 с.
- Шарлемань М. Вихухоль (*Desmana moschata* L.) в УСРР // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1936. — № 17. — С. 39–52.
- Шварц Е. А. Сохранение биоразнообразия: сообщества и экосистемы / Под ред. А. В. Кожаринова. — Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2004. — 112 с.
- Шварц Е. А., Коришнова Е. Н., Хейфец О. А., Воеводин П. В. Видовой состав мелких наземных млекопитающих заповедника «Брянский лес» // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 3. — С. 25–32.
- Шевченко Л. С., Золотухина С. И. Млекопитающие. — Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ, 2005. — Выпуск 2 (Насекомоядные, рукокрылые, зайцеобразные, грызуны). — 238 с. — (Серия: «Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины»).
- Штамм М. Г. До відомостей про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в басейні р. Дінця // Труды Донецької наукової експедиції. — Харків: Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, 1930. — № 1. — С. 41–44.

- Якименко Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. tancrei* Blasius) слепушонки // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.
- Ясиницкая Н. И., Жарких Т. Л. Кулан туркменский в Украине // Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Териологического общества). — Москва, 2003. — С. 399–400.
- Bulatova N., Searle J. B., Bystrakova N. et al. The diversity of chromosome races in *Sorex araneus* from European Russia // Acta Theriologica. — 2000. — Vol. 45, Supplement 1. — P. 33–46.
- Horáček I., Hanak V., Gaisler J. Bats of the Palearctic region: a taxonomic and biogeographic review // Woloszyn B. W. (ed.). Approaches to biogeography and ecology of bats. — Krakow: PLATAN Publ. House, 2000. — P. 11–157. — (Proceedings of the VIIIth EBRS. Vol. 1).
- Hulva P., Horáček I., Strelkov P. P., Benda P. Molecular architecture of *Pipistrellus pipistrellus* / *Pipistrellus pygmaeus* complex (Chiroptera: Vespertilionidae): further cryptic species and Mediterranean origin of the divergence // Molecular Phylogenetics and Evolution. — 2004. — P. 1023–1035.
- Kryštufek B. Identity of four *Apodemus* (*Sylvaemus*) types from the eastern Mediterranean and the Middle East // Mammalia. — 2002. — Tome 66, N 1. — P. 43–51.
- Matveev V. A., Kruskop S. V., Kramarov D. A. Revalidation of *Myotis petax* Hollister, 1912 and its new status in connection with *M. daubentonii* (Kuhl, 1817) (Vespertilionidae, Chiroptera) // Acta Chiropterologica. — 2005. — Vol. 7, N 1. — P. 23–37.
- Mayer F., von Helversen O. Sympatric distribution of two cryptic bat species across Europe // Biological Journal of the Linnean Society. — 2001. — Vol. 74, Issue 3. — P. 365–374.
- Nekrutenko A., Makova K. D., Chesser R. K., Baker R. J. Representational difference analysis to distinguish cryptic species // Molecular Ecology. — 1999. — Vol. 8, N 7. — P. 1235–1238.
- Pöttsch C. J., Müller Th., Kramer J. E. Summarizing the rabies situation in Europe 1990–2002 from the Rabies Bulletin Europe // Rabies Bulletin Europe. — 2002. — Vol. 26, N 4. — P. 11–16.
- Searle J. B., Wójcik J. M. Chromosomal evolution: the case of *Sorex araneus* // Wójcik J. M., Wolsan M. (ed.). Evolution of shrews. — Białowieża: Mammal Research Institute PAN, 1998. — P. 219–268.
- Sumiński P. Borsuk. — Warszawa: PWRiL, 1989. — 128 p.
- Tyschenko V. M. Some biological and ethological peculiarities of parti-colored bat (*Vespertilio murinus*) in captivity // Ethology. — 2000. — Supplement 35 (Advances in Ethology) — N 35. — P. 55.
- Vilá C., Savolainen P., Maldonado J. E. et al. Multiple and ancient origins of the domestic dog // Science. — 1997. — Vol. 276 (13 June). — P. 1687–1689.
- Vlaschenko A., Naglov A. A. Marl open pit as a unique place of bats (Chiroptera) inhabiting // Vestnik zoologii [Вестник зоологии]. — 2005. — Том 39, № 2. — С. 94.
- Woloch A. Aktueller Stand der Muffelwildpopulation in der Ukraine // Jagd und Wild. — 2003. — Bd. 28. — GmbH. — S. 119–125.
- Yamaguchi N., Driscoll C. A., Kitchener A. C. et al. Craniological differentiation between European wildcats (*Felis silvestris silvestris*), African wildcats (*F. s. lybica*) and Asian wildcats (*F. s. ornata*): implications for their evolution and conservation // Biological Journal of the Linnean Society. — 2004. — Vol. 83. — P. 47–63.
- Zagorodniuk I. Review of shrews from the Crimea and Southern border of the *Sorex araneus* range // Evolution in the *Sorex araneus* group. Cytogenetic and molecular aspects?: ISACC Fourth Intern. Meeting (Uppsala, August 22–26, 1996). — Uppsala, 1996. — P. 13.
- Zagorodniuk I. Specimens of *Eliomys quercinus* (Mammalia) collected in the Ukraine // Vestnik zoologii [Вестник зоологии]. — 1998a. — Том 32, № 5–6. — С. 32.
- Zagorodniuk I. V. Whiskered bats (*Myotis* ex gr. *mystacinus*) in Ukraine // Uhrin M. (eds.). Zbornik abstraktov / Abstracts: 2nd Intern. Conf. on Carpathian Bats (Narodny park Poloniny & Nova Sedlica, 28 aug. — 1 sept. 1998). — Nova Sedlica, 1998b. — P. 13–14.
- Zagorodniuk I. V. Taxonomy, biogeography and abundance of the horseshoe bats in Eastern Europe // Acta zoologica cracoviensia. — 1999. — Vol. 42, N 3. — P. 407–421.
- Zagorodniuk I. Species of the genus *Plecotus* in the Crimea and neighbouring areas in the Northern Black Sea Region // Woloszyn B. W. (ed.). Proceedings of the VIIIth ERBS. — Krakow: PLATAN Publ. House, 2001. — Vol. 2. — P. 159–173.